

GOVERNMENT OF INDIA
ARCHÆOLOGICAL SURVEY OF INDIA

CENTRAL
ARCHÆOLOGICAL
LIBRARY

ACCESSION NO. 9011

CALL No. Sa8km/Vya/K.v

SRIMANMAHABHARATAM

A NEW EDITION

MAINLY BASED ON

THE SOUTH INDIAN TEXTS,

With footnotes and Readings.

STRĪPARVA XI.

7 311

EDITED BY

T. R. KRISHNACHARYA & T. R. VYASACHARYA,

Proprietors, Madhva Vilas Book Depot, Kumbakonam.

Sa 8 Km

Vya/K.V.

PRINTED AT THE

Javaji Dadaji's "Nirmaya-sagar" Press.

BOMBAY.

1907.

3206

CENTRAL ARCHEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No. 9 of 1 .....

Date. 23-7-57 .....

Call No. 5a 8 Km .....

Vya/K.v

(Registered according to the Act XXV of 1867.)

[All rights reserved by the publisher.]

॥ श्रीः ॥

श्रीमन्महाभारतम् ।

सटिप्पणम् ।

स्त्रीपर्व ११.

एतच्च

कुम्भघोणस्थेन श्रीमन्मध्वविलासपुस्तकालयाधिपतिनां

टी. आर्. कृष्णाचार्येण टी. आर्. व्यासाचार्येण च

अनेकेषां विदुषां साहाय्येन दाक्षिणात्यबहुकोशानुसारेण

संशोध्य

मुंवापुर्यां

जावजी दादाजी इत्येतेषां निर्णयसागरमुद्रणयन्त्रे मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

शके १८२९ प्लवंगनामसंवत्सरे ।

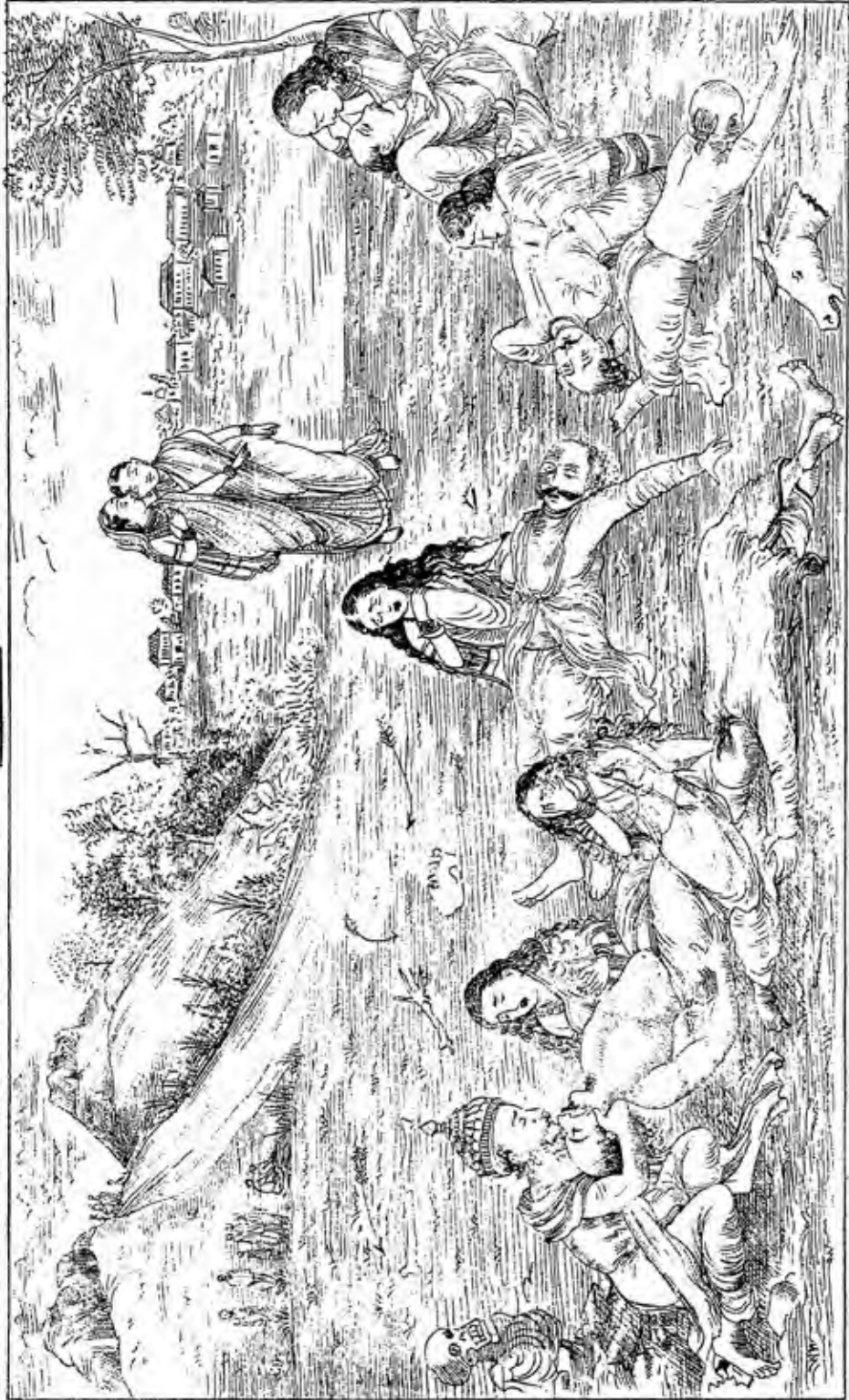

इदं पुस्तकं १८६७ संख्याकरानियमस्य २५ संख्याकविभागानुसारतो लेखारूढं .

कृतास्य सर्वेऽधिकाराः प्रसिद्धिकर्त्रा स्वाधीना रक्षिताः ।

श्रीः ।

श्रीमन्महाभारतम् ।

स्त्रीपर्व ११ ।

(अथ जलप्रदानिकपर्व ॥ १ ॥)

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

सजयेन पुत्रादीन्प्रति शोचतो धृतराष्ट्रस्य समाश्वासनम् ॥ १ ॥

श्रीवेदव्यासाय नमः ।

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥ १
जनमेजय उवाच ।
हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वशः ।
धृतराष्ट्रो महाराज श्रुत्वा किमकरोन्मुने ॥ १
तथैव कौरवो राजा धर्मपुत्रो महामनाः ।
कृपप्रभृतयश्चैव किमकुर्वत ते त्रयः ॥ २
अश्वत्थाम्नः कृतं कर्म शापश्चान्योन्यकारितः ।
वृत्तान्तमुत्तरं ब्रूहि यदभापत सञ्जयः ॥ ३
वैशंपायन उवाच ।
हते पुत्रशते दीनं छिन्नशाखमिव द्रुमम् ।
पुत्रशोकाभिसंतप्तं धृतराष्ट्रं महीपतिम् ॥ ४
ध्यानमूकत्वमापन्नं चिन्तया समभिभूतम् ।
सञ्जयो जयतां श्रेष्ठ राजानं वाक्यमब्रवीत् ॥ ५
किं शोचसि महाराज नास्ति शोके सहायता ।
अश्वौहिण्यो हताश्चाष्टौ दश चैव विशापते ।
निर्जितेयं वसुमती शून्या स्थास्यति केवलम् ॥ ६

नानादिग्भ्यः समागम्य नानाजात्या नराधिपाः ।
सहितास्तव पुत्रेण सर्वे वै निधनं गताः ॥ ७
पितृणां पुत्रपौत्राणां ज्ञातीनां सुहृदां तथा ।
गुरूणां चानुपूर्व्येण ये चान्येऽनुचरा हताः ।
प्रेतकार्याणि सर्वाणि कारयस्व नराधिप ॥ ८
वैशंपायन उवाच ।
तच्छ्रुत्वा करुणं वाक्यं पुत्रपौत्रवधादितः ।
पपात भुवि दुर्धर्षो वाताहत इव द्रुमः ॥ ९
धृतराष्ट्र उवाच ।
हतपुत्रो हतामात्यो हतसर्वसुहृज्जनः ।
दुःखं नूनं गमिष्यामि विचरन्पृथिवीमिमाम् ॥ १०
किन्तु बन्धुविहीनस्य जीवितेन ममाद्य वै ।
लूनपक्षस्य इव मे वैनतेयस्य सञ्जय ॥ ११
हतराज्यो हतसुहृद्धतपुत्रश्च वै तथा ।
न भ्राजिष्ये महामाज्ञ क्षीणरश्मिरिवांशुमान् ॥ १२
न कृतं सुहृदां वाक्यं जामदग्न्यस्य जल्पतः ।
नारदस्य च देवर्षेः कृष्णद्वैपायनस्य च ॥ १३
सभामध्ये तु कृष्णेन यच्छ्रेयोऽभिहितं मम ।

अश्वत्थाम्नः श्रुतं कर्म शापश्चान्योन्यकारित इति क. पाठः ।
अश्वत्थाम्नः श्रुतं कर्म शापादन्योन्यकरितादिति झ. पाठः । तत्र
अन्योन्यं कारितात्पाण्डवानां गर्भे ब्रह्मशिरोर्ध्वं पतत्तिल्वश्व-
त्थाम्ना शापो दत्तः । सहस्रवर्षाणि गलत्कुष्ठो भविष्यसीत्यश्व-
त्थाम्नः कृष्णेन शापो दत्त इत्यर्थः ॥ ३ ॥ शून्या राजभिर्हीना

॥ ६ ॥ गुरूणां चानुपूर्व्येण प्रेतकार्याणि कारयेति झ. पाठः ।
तत्र आनुपूर्व्येणेति । आदौ हतानामादावेव पश्चाद्धतानां
पश्चादेवेति पौर्वापर्येण प्रेतानां परेतानां कार्याणि पारलौ-
किकानि कर्माणीत्यर्थः ॥ ८ ॥

अलं वैरेण ते राजन्पुत्रः संगृह्यतामिति ।
 तच्च वाक्यमकृत्वाऽहं भृशं तप्यामि दुर्मतिः ॥ १४
 न हि श्रोताऽस्मि भीष्मस्य शर्मयुक्तं प्रभाषितम् ॥ १५
 दुर्योधनस्य च तथा वृषभसेव नर्दतः ।
 दुःशासनवधं श्रुत्वा कर्णस्य च विपर्ययम् ।
 द्रोणसूर्योपरागं च हृदयं मे विदीर्यते ॥ १६
 न स्मराम्यात्मनः किञ्चित्पुरा सञ्जय दुष्कृतम् ।
 यस्येदं फलमद्येह मया मूढेन भुज्यते ॥ १७
 नूनं व्यपकृतं किञ्चिन्मया पूर्वेषु जन्मसु ।
 येन मां दुःखभागेषु धाता कर्मसु युक्तवान् ॥ १८
 परिणामश्च वयसः सर्वबन्धुक्षयश्च मे ।
 सुहृन्मित्रविनाशश्च दैवयोगादुपागतः ॥ १९
 कोन्वस्ति दुःखिततरो मत्तोऽन्यो हि पुमान्भुवि ॥ २०
 तन्मामधैव पश्यन्तु पाण्डवाः संशितव्रताः ।
 विवृतं ब्रह्मलोकस्य दीर्घमध्वानमास्थितम् ॥ २१
 वैशंपायन उवाच ।
 तस्य लालप्यमानस्य बहु शोकं विचिन्वतः ।
 शोकापहं नरेन्द्रस्य संजयो वाक्यमब्रवीत् ॥ २२
 शोकं राजन्व्यपनुद श्रुतास्ते वेदनिश्चयाः ।
 शास्त्रागमाश्च विविधा बृद्धेभ्यो नृपसत्तम ॥ २३
 सञ्जये पुत्रशोकार्ते यदुच्यते नृपः पुरा ।
 यथा यौवनजं दर्पमास्थिते ते सुते नृप ॥ २४
 न त्वया सुहृदां वाक्यं ब्रुवतामवधारितम् ।
 स्वार्थश्च न कृतः कश्चिद्बुद्धेन फलगृद्धिना ॥ २५
 असिनैवैकधारेण स्वबुद्ध्या तु विचेष्टितम् ।
 प्रायशोऽवृत्तसंपन्नाः सततं पर्युपासिताः ॥ २६
 यस्य दुःशासनो मन्त्री राधेयश्च दुरात्मवान् ।
 शकुनिश्चैव दुष्टात्मा चित्रसेनश्च दुर्मतिः ॥ २७

अनल्पं येन वै सर्वं शल्यभूतं कृतं जगत् ।
 कुरुवृद्धस्य भीष्मस्य गान्धार्या विदुरस्य च ॥ २८
 द्रोणस्य च महाराज कृपस्य च शरद्वतः ।
 कृष्णस्य च महाबाहो नारदस्य च धीमतः ॥ २९
 ऋषीणां च तथाऽन्येषां व्यासस्यामिततेजसः ।
 न कृतं तेन वचनं तव पुत्रेण भारत ।
 क्षपिताः क्षत्रियाः सर्वे शत्रूणां वर्धितं यशः ॥ ३०
 अधर्मसंयुतं किञ्चिन्नित्यं युद्धमिति ब्रुवन् ।
 मध्यस्थो हि त्वमप्यासीर्न क्षमं किञ्चिदुक्तवान् ॥ ३१
 धूर्धरेण त्वया भारस्तुलया न समं धृतः ॥ ३२
 आदावेव मनुष्येण वर्तितव्यं यथाक्रमम् ।
 यथा नातीतमर्थं वै पश्चात्तापेन युज्यते ॥ ३३
 पुत्रगृह्या त्वया राजन्प्रियं तस्य चिकीर्षितम् ।
 पश्चात्तापमिमं प्राप्तो न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३४
 मधु यः केवलं दृष्ट्वा प्रपातं नानुपश्यति ।
 स अष्टो मधुलोमेन शोचत्येव यथा भवान् ॥ ३५
 अर्थान्न शोचन्प्राप्नोति न शोचन्विन्दते सुखम् ।
 न शोचन्निश्चयमाप्नोति न शोचन्विन्दते जयम् ॥ ३६
 स्वयमुत्पादयित्वाऽग्निं परीतस्तेन योऽग्निना ।
 दह्यमानः पुनस्तापं भजते न स पण्डितः ॥ ३७
 त्वयैव ससुतेनायं वाक्यवायुसमीरितः ।
 लोभाज्येन च संसिक्तो ज्वलितः पार्थपावकः ॥ ३८
 तस्मिन्समिद्धे पतिताः शलभा इव ते सुताः ।
 तान्केशवाग्निनिर्दग्धान् त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३९
 यच्चाश्रुपातकलिलं वदनं वहसे नृप ।
 अशास्त्रदृष्टमेतद्धि न प्रशंसन्ति पण्डिताः ॥ ४०
 विस्फुलिङ्गा इव ह्येतान्दहन्ति किल मानवान् ।

श्रोतास्मि श्रुतवानस्मि ॥ १५ ॥ विपर्ययं विनाशम् ॥ १६ ॥
 तन्मामिति । अथैव प्राणत्यागं करिष्यामीत्यर्थः ॥ २१ ॥ शोकं
 वितन्वत इति श्र. पाठः । तत्र वितन्वतः विरचयत इत्यर्थः
 ॥ २२ ॥ अष्टतेति च्छेदः ॥ २६ ॥ शल्यश्च येन वै सर्वं इति
 श्र. पाठः । तत्र शल्यश्च मन्त्रीति पूर्वणान्वयः ॥ २८ ॥ न
 धर्मः स कृतः कश्चिन्नित्यं युद्धमभीप्सता । अल्पबुद्धिरहंकारी

नित्यं युद्धमिति ब्रुवन् । क्रूरो दुर्मर्षो नित्यमसंतुष्टश्च वीर्यवान् ।
 श्रुतवानस्मि मेधावी सत्यवांश्च नित्यदा । न मुह्यन्तीदृशाः
 सन्तो बुद्धिमन्तो भवादृशाः । न धर्मः सत्कृतः कश्चित्तव
 पुत्रेण मारिष । इति श्र. पाठः । अत्र ब्रुवन् दुर्योधन आसी-
 दिति शेषः ॥ ३१ ॥ धूर्धरेणेति श्र. ट. पाठः ॥ ३२ ॥ प्रपातं पर्वता-
 ग्राञ्जं ॥ ३५ ॥

जहीहि मन्युं बुद्ध्या वै धारयात्मानमात्मना ॥ ४१ ॥
वैशंपायन उवाच ।

एवमाश्वासितं तेन सञ्जयेन महात्मना ।
विदुरो भूय एवाह बुद्धिपूर्वं परंतप ॥ ४२ ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

विदुरेण शास्त्रार्थकथनेन घृतराष्ट्रस्य शोकापनोदनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततोऽमृतसैर्वाक्यैर्हृदयन्पुरुषर्षभम् ।
वैचित्रवीर्यं विदुरो यदुवाच निबोध तत् ॥ १ ॥
विदुर उवाच ।
उत्तिष्ठ राजन् किं शेषे धारयात्मानमात्मना ।
एषा वै सर्वसत्त्वानां लोकेश्वर परा गतिः ॥ २ ॥
सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।
संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं च जीवितम् ॥ ३ ॥
यदा शूरं च भीरुं च यमः कर्षति भारत ।
तत्किं न योत्स्यन्ति हि ते क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ॥ ४ ॥
अयुध्यमानो म्रियते युध्यमानश्च जीवति ।
कालं प्राप्य महाराज न कश्चिदतिवर्तते ॥ ५ ॥
अभावादीनि भूतानि भावमध्यानि भारत ।
अभावनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ ६ ॥
न शोचन्मृतमन्वेति न शोचन्म्रियते नरः ।
एवं सांसिद्धिके लोके किमर्थमनुशोचसि ॥ ७ ॥
कालः कर्षति भूतानि सर्वाणि विविधान्युत ।
न कालस्य प्रियः कश्चिन्न द्वेष्यः कुरुसत्तम ॥ ८ ॥
यथा वायुस्तृणाग्राणि संवर्तयति सर्वशः ।
तथा कालवशं यान्ति भूतानि भरतर्षभ ॥ ९ ॥
एकसार्थप्रयातानां सर्वेषां तत्र गामिनाम् ।
यस्य कालः स यात्यग्रे तत्र का परिदेवना ॥ १० ॥
न चाप्येतान्हतान्युद्धे राजञ्शोचितुमर्हसि ।

प्रमाणं यदि शास्त्राणि गतास्ते परमां गतिम् ॥ ११ ॥
सर्वे स्वाध्यायवन्तो हि सर्वे च चरितव्रताः ।
सर्वे चाभिमुखाः क्षीणास्तत्र का परिदेवना ॥ १२ ॥
अदर्शनादापतिताः पुनश्चादर्शनं गताः ।
नैते तव न तेषां त्वं तत्र का परिदेवना ॥ १३ ॥
हतो हि लभते स्वर्गं जित्वा च लभते यशः ।
उभयं नो बहुगुणं नास्ति निष्फलता रणे ॥ १४ ॥
तेषां कामदुर्बाल्लोकानिन्द्रः संकल्पयिष्यति ।
इन्द्रस्यातिथयो ह्येते भवन्ति भरतर्षभ ॥ १५ ॥
न यज्ञैर्दक्षिणावद्भिर्न तपोभिर्न विद्यया ।
स्वर्गं यान्ति तथा मर्त्या यथा शूरा रणे हताः ॥ १६ ॥
शरीराग्निषु शूराणां जुहुवुस्ते शराहुतीः ।
हूयमानाञ्शरांश्चैव सेहुस्तेजस्विनो मिथः ॥ १७ ॥
एवं राजंस्तवाचक्षे स्वर्ग्यं पन्थानमुत्तमम् ।
न युद्धादधिकं किञ्चित्क्षत्रियस्येह विद्यते ॥ १८ ॥
क्षत्रियास्ते महात्मानः शूराः समितिशोभनाः ।
आशिषः परमाः प्राप्ता न शोच्याः सर्व एव हि ॥ १९ ॥
आत्मानमात्मनाऽऽश्वास्य मा शुचः पुरुषर्षभ ।
नाद्य शोकाभिभूतस्त्वं कायमुत्सृष्टुमर्हसि ॥ २० ॥
मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च ।
संसारेष्वनुभूतानि कस्य ते कस्य वा वयम् ॥ २१ ॥
शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च ।
दिवसेदिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥ २२ ॥

जहि मन्युं स्वबुद्ध्या वै इति क. छ. ट. पाठः । दहन्ति शोका इत्यर्थः । मन्युं दैन्यम् । मन्युर्दैन्ये कतौ कुपि इत्यमरः । आत्मानं चित्तं आत्मना धैर्येण धारय । प्राणान्मात्वाक्षीरित्यर्थः ॥ ४१ ॥ प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

एषा मरणान्ता । अत उत्तिष्ठ शोकं त्यज ॥ २ ॥ अभा-

वादीनि दुःखानि दुःखमध्यानि भारतेति छ. पाठः ॥ ६ ॥ सांसिद्धिके स्वभावसिद्धे ॥ ७ ॥ संवर्तयति स्ववशं नयति ॥ ९ ॥ तत्र गामिनां परत्र गमनशीलानां यस्य काल उपस्थितः सोऽग्रे प्रयाति ॥ १० ॥ अदर्शनादज्ञानात् ॥ १३ ॥ नोऽस्माकं क्षत्रियाणाम् ॥ १४ ॥ आचक्षे कथयामि ॥ १८ ॥

न कालस्य प्रियः कश्चिन्न द्वेष्यः कुरुसत्तम ।
 न मध्यस्थः कचित्कालः सर्वं कालः प्रकर्षति ॥२३॥
 कालः पचति भूतानि कालः संहरते प्रजाः ।
 कालः सुप्तेषु जागर्ति कालो हि दुरतिक्रमः ॥२४॥
 अनित्यं यौवनं रूपं जीवितं द्रव्यसंचयः ।
 आरोग्यं प्रियसंवासो गृह्येदेषु न पण्डितः ॥२५॥
 न जानपदिकं दुःखमेकः शोचितुमर्हसि ।
 अप्यभावेन युज्येत तच्चास्य न निवर्तते ॥ २६॥
 अशोचन्प्रतिकुर्वीत यदि पश्येत्पराक्रमम् ।
 भैषज्यमेतद्दुःखस्य यदेतन्नानुचिन्तयेत् ॥ २७॥
 चिन्त्यमानं हि न व्येति भूयश्चापि प्रवर्धते ॥ २८॥
 अनिष्टसंप्रयोगाच्च विप्रयोगात्प्रियस्य च ।
 मानुषा मानसैर्दुःखैर्युज्यन्ते येऽल्पबुद्धयः ॥ २९॥
 नार्थो न धर्मो न सुखं यदेतदनुशोचति ।
 तच्च नाप्नोति कार्यार्थं त्रिवर्गाच्चैव भ्रश्यते ॥ ३०॥
 अन्योन्यबाधनावस्थां प्राप्य वैषयिकीं नराः ।

असंतुष्टाः प्रमुह्यन्ति संतोषं यान्ति पण्डिताः ॥ ३१॥
 प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छरीरमौषधैः ।
 एतद्विज्ञानसामर्थ्यं न बालैः समतामियात् ॥ ३२॥
 शयानं चानुशेते हि तिष्ठन्तं चानुतिष्ठति ।
 अनुधावति धावन्तं कर्म पूर्वकृतं नरम् ॥ ३३॥
 यस्यांयस्यामवस्थायां यत्करोति शुभाशुभम् ।
 तस्यांतस्यामवस्थायां तत्तत्फलमवाप्नुते ॥ ३४॥
 [येनयेन शरीरेण यद्यत्कर्म करोति यः ।
 तेनतेन शरीरेण तत्फलं समुपाश्रुते ॥ ३५॥
 आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ।
 आत्मैव ह्यात्मनः साक्षी कृतस्यापकृतस्य च ॥ ३६॥
 शुभेन कर्मणा सौख्यं दुःखं पापेन कर्मणा ।
 कृतं भवति सर्वत्र नाकृतं विद्यते क्वचित् ॥ ३७॥
 न हि ज्ञानविरुद्धेषु बह्वपायेषु कर्मसु ।
 मूलघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ॥३८॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

विदुरेण एतराष्ट्रशोकापनोदनाय शास्त्रार्थकथनम् ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।
 सुभाषितं महाप्राज्ञ शोकोऽयं विगतो मम ।
 भूय एव तु वाक्यानि श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १॥
 अनिष्टानां च संसर्गादिष्टानां च निवर्तनात् ।
 कथं हि मानसं दुःखं विप्रयुज्यन्ति पण्डिताः ॥ २॥
 विदुर उवाच ।
 यतोयतो मनो दुःखात्सुखाद्वा विप्रमुच्यते ।
 ततस्ततः शमं लब्ध्वा सुगतिं विन्दते बुधः ॥ ३॥
 अशाश्वतमिदं सर्वं चिन्त्यमानं नरर्षभ ।

कदलीसन्निभो लोकः सारो ह्यस्य न विद्यते ॥ ४॥
 [यदा प्राज्ञाश्च मूढाश्च धनवन्तोऽथ निर्धनाः ।
 सर्वे पितृवनं प्राप्य स्वपन्ति विगतज्वराः ॥ ५॥
 निर्मासैरस्थिभूयिष्ठैर्गात्रैः स्नायुनिबन्धिभिः ।
 किं विशेषं प्रपश्यन्ति तत्र तेषां परे जनाः ॥ ६॥
 येन प्रत्यवगच्छेयुः कुलरूपविशेषणम् ।
 कस्मादन्योन्यमिच्छन्ति विप्रलब्धधियो नराः ॥७॥
 गृहाण्येव हि मर्त्यानामाहुर्देहानि पण्डिताः ।
 कालेन विनियुज्यन्ते सत्त्वमेकं तु शोभनम् ॥ ८॥

जानपदिकं सर्वसाधारणम् । अभावेन मरणेन । तच्च दुःखं च ॥ २६ ॥ नच नापैति कार्यार्थात्रिवर्गाच्चैव हीयते इति श्र. पाठः । तत्र कार्यार्थान्नापैतीतिनापिल्लपैल्लेवेत्यर्थः ॥ ३० ॥
 अन्यामन्यां धनावस्थां प्राप्य वैशेषिकीं नराः । इति श्र. पाठः ॥ ३१ ॥ अवस्थायां यौवनदिरूपायाम् ॥ ३४ ॥ येनेति ।

स्थूलेन देहेन कृते तत्तेनैव भुज्यते । मनःकृतं चेतेनैव भुज्यते स्त्रादाय ॥ ३५ ॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

सुभाषितैरिति श्र. पाठः ॥ १ ॥ पितृवनं मृत्युम् ॥ ५ ॥
 सत्त्वमेकं तु शाश्वतमिति श्र. पाठः । तत्र सत्त्वं लिङ्गशरीरम् ।
 शाश्वतं मोक्षपर्वन्तं स्वायित्वात् इत्यर्थः ॥ ८ ॥

यथा जीर्णमजीर्णं वा वस्त्रं त्यक्त्वा तु पूरुषः ।
 अन्यद्रोचयते वस्त्रमेवं देहाः शरीरिणाम् ॥ ९
 वैचित्रवीर्यं सत्यं हि दुःखं वा यदि वा सुखम् ।
 प्राप्नुवन्तीह भूतानि स्वकृतेनैव कर्मणा ॥ १०
 कर्मणा प्राप्यते स्वर्गः सुखं दुःखं च भारत ।
 ततो वहति तं भारमवशः स्ववशोऽपि वा ॥ ११
 यथा च मृन्मयं भाण्डं चक्रारूढं विपद्यते ।
 किञ्चित्प्रक्रियमाणं वा कृतमात्रमथापि वा ॥ १२
 हीनं वाऽप्यवरोप्यं वा अवतीर्णमथापि वा ।
 आर्द्रं वाऽप्यथवा शुष्कं पच्यमानमथापि वा ॥ १३
 अवतार्यन्तमापाकादुद्धृतं चापि भारत ।
 अथवा परिभृजन्तमेवं देहाः शरीरिणाम् ॥ १४

गर्भस्थो वा प्रसूतो वाऽप्यथवा दशरात्रिकः ।
 अर्धमासगतो वाऽपि मासमात्रगतोऽपि वा ॥ १५
 संवत्सरगतो वापि द्विसंवत्सर एव वा ।
 यौवनस्थोऽथ मध्यस्थो वृद्धो वापि विपद्यते ॥ १६
 प्राक्कर्मभिस्तु भूतानि भवन्ति न भवन्ति च ।
 एवं संवर्धिते लोके किमर्थमनुतप्यसे ॥ १७
 यथा तु सलिलं राजन्क्रीडार्थमनुसंचरन् ।
 उन्मज्जेच्च निमज्जेच्च चेष्टते च नराधिप ॥ १८
 एवं संसारगहने उन्मज्जननिमज्जने ।
 कर्मयोगेन ब्रध्यन्ते क्लिश्यन्ते चाल्पबुद्धयः ॥ १९
 ये तु प्राज्ञाः स्थिता मध्ये संसारान्तगतैषिणः ।
 समागमज्ञा भूतानां ते यान्ति परमां गतिम् ॥ २०

॥ इति श्रीमन्महाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

विदुरेण धृतराष्ट्रं प्रति जीवस्य गर्भवासप्रकारकथनम् ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।
 कथं संसारगहनं विज्ञेयं वदतां वर ।
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्त्वमाख्याहि पृच्छतः ॥ १
 विदुर उवाच ।
 जन्मप्रभृति भूतानां क्रियाः सर्वास्तु लक्षयन् ।
 पूर्वमेवेह कलिले वसते किञ्चिदन्तरम् ॥ २
 ततः स पञ्चमेऽतीते मासे मांसमकल्पयत् ।
 ततः सर्वाङ्गसंपूर्णो गर्भो मासे तु जायते ॥ ३
 अमेध्यमध्ये वसति मांसशोणितलेपने ।
 ततस्तु वायुवेगेन ऊर्ध्वपादो ह्यधोमुखः ॥ ४
 योनिद्वारमुपागम्य बहून्क्लेशान्समृच्छति ।
 योनिस्पंदनाच्चैव पूर्वकर्मभिरन्वितः ॥ ५
 तस्मान्मुक्तः स संसारादन्यान्पश्यत्युपद्रवान् ।

ग्रहास्तमनुगच्छन्ति सारमेया इवामिषम् ॥ ६
 ततः कालान्तरे प्राप्ते व्याधयश्चापि तं तथा ।
 उपसर्पन्ति जीवन्तं ब्रध्यमानं स्वकर्मभिः ॥ ७
 बद्धमिन्द्रियपाशैस्तं सङ्गकामुकमातुरम् ।
 व्यसनान्यनुवर्तन्ते विविधानि नराधिप ॥ ८
 बाध्यमानश्च तैर्भूयो नैव तृप्तिमुपैति सः ।
 [तदा नावैति चैवायं प्रकुर्वन्साध्वसाधु वा ॥] ९
 तत्रैनं परिपश्यन्ति ये ध्यानपरिनिष्ठिताः ।
 अयं न बुध्यते तावद्यमलोकादिहागमे ॥ १०
 यमदूतैर्विकृष्यंश्च मृत्युं कालेन गच्छति ।
 वाग्धीनस्य च या मात्रा इष्टानिष्टकृताऽस्य वै ।
 भूय एवात्मनाऽऽत्मानं ब्रध्यमानमुपैति सः ॥ ११
 अहो विनिकृतो लोको लोभेन च वशीकृतः ।

अवरोप्यन्तमिति पाठे अवरोप्यमाणम् ॥ १३ ॥ आपाकात्
 कुलालकृतात् पात्रपाककृतात् । अथवा परिभृजन्तमिति झ.
 पाठः ॥ १४ ॥ एवं संसारगहनादुन्मज्जननिमज्जनात् इति क.
 छ. ट. पाठः ॥ १९ ॥ तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

कलिलं शुक्लशोणितसंयोगः । एकरात्रोषितं कलिलं भवति

पञ्चरात्राद्बुद्ध इत्यादिशास्त्राद्गम्यते । तत्र कलिले वसते जीव
 इति शेषः । किञ्चिदन्तरं पूर्वदिनापेक्षया वृद्धवस्थाभेदेन
 अल्पेन परिमाणान्तरेण ॥ २ ॥ पूर्वकर्मापदानत इति क.
 पाठः ॥ ५ ॥ मृगयन्पर्यटन्नित्यं सारमेया इति ट. पाठः ॥ ६ ॥
 चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

लोभक्रोधमदोन्मत्तो नात्मानमवबुध्यते ॥ १२
 कुलीनत्वे च रमते दुष्कुलीनान्विकुत्सयन् ।
 धनदर्पेण दृप्तश्च दरिद्रान्परिकुत्सयन् ॥ १३
 मूर्खानिति परानाह नात्मानं समवेक्षते ।
 दोषान्निक्षपति चान्येषां नात्मानं शास्तुमिच्छति ॥
 यदा प्राज्ञाश्च मूर्खाश्च धनवन्तश्च निर्धनाः ।
 कुलीनाश्चाकुलीनाश्च मानिनोऽथाप्यमानिनः ॥ १५
 सर्वे पितृवन् प्राप्ताः स्वपन्ति विगतत्वचः ।
 निर्मासैरस्थिभूयिष्ठैर्गात्रैः स्नायुनिबन्धनैः ॥ १६

किं विशेषं प्रपश्यन्ति तत्र तेषां परे जनाः ।
 येन प्रत्यवगच्छेयुः कुलरूपविशेषणम् ॥ १७
 यदा सर्वे समं न्यस्ताः स्वपन्ति धरणीतले ।
 कस्मादन्योन्यमिच्छन्ति विप्रलब्धुमिहाबुधाः ॥ १८
 प्रत्यक्षं च परोक्षं च यो निशम्य श्रुतिं त्विमाम् ।
 [अध्रुवे जीवलोकेऽस्मिन्यो धर्ममनुपालयन्]
 जन्मप्रभृति वर्तेत प्राप्नुयात्परमां गतिम् ॥ १९
 एवं सर्वं विदित्वा वै यस्तत्त्वमनुवर्तते ।
 स प्रमोक्षयते चैव पन्थानं मनुजेश्वर ॥ २०

॥ इति श्रीमन्महाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

विदुरेण धृतराष्ट्रं प्रसि उत्तराध्याये वक्ष्यमाणसंसारदीनां कान्तारादित्वेन रूपणम् ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।
 यदिदं धर्मगहनं बुद्ध्या समनुबुध्यते ।
 एतद्विस्तरतः सर्वं बुद्धिमार्गं प्रशंस मे ॥ १
 विदुर उवाच ।
 अत्र ते वर्तयिष्यामि नमस्कृत्वा स्वयंभुवे ।
 यथा संसारगहनं वदन्ति परमर्षयः ॥ २
 कश्चिन्महति कान्तारे वर्तमानो द्विजः किल ॥
 महद्गुर्मनुप्राप्तो वनं क्रव्यादसंकुलम् ॥ ३
 सिंहव्याघ्रगजक्षौर्वैरतिघोरमहाखनैः ।
 पिशितादैरतिभयैर्महोग्राकृतिभिस्तथा ॥ ४
 समन्तात्संपरिक्षिप्तं यस्माद्गुह्यमहद्भयम् ।
 तदस्य दृष्ट्वा हृदयमुद्वेगमगमत्परम् ॥ ५
 अभ्युच्छ्रयन्ति रोमाणि विक्रियाश्च परंतप ।
 स तद्वनं व्यनुसरन्संप्रधावन्नितस्ततः ॥ ६
 वीक्षमाणो दिशः सर्वाः शरणं क भवेदिति ।
 स तेषां नाशमन्विच्छन्प्रदुतो भयपीडितः ।
 न च निर्याति वै दूरं न वा तैर्विप्रयुज्यते ॥ ७
 अथापश्यद्वनं गूढं समन्ताद्वागुरावृतम् ।
 बाहुभ्यां संपरिष्वक्तः स्त्रिया परमघोरया ॥ ८
 पञ्चशीर्षधरैर्नागैः शैलैरिव समुन्नतैः ।
 नभःस्पृशैर्महावृक्षैः परिक्षिप्तं महावनम् ॥ ९
 वनमध्ये च तत्राभूदुदपानः समावृतः ।
 वल्लीभिस्तृणनद्धाभिर्गूढाभिरभिसंवृतः ॥ १०
 पपात स द्विजस्तत्र निगूढे सलिलाशये ।
 विलग्नश्चाभवत्तस्मिँल्लतासंतानसंकुले ॥ ११
 पनसस्य यथा जातं वृन्तवद्धं महाफलम् ।
 स तथा लम्बते तत्र ह्यूर्ध्वपादो ह्यधःशिराः ॥ १२
 अथ तत्रापि चान्योऽस्य भूयो जात उपद्रवः ।
 कूपमध्ये महानागमपश्यत महाबलम् ॥ १३
 कूपपीनाहवेलायामपश्यत महागजम् ॥ १४
 षड्भुजं कृष्णशबलं द्विषट्पदचारिणम् ।
 क्रमेण परिसर्पन्तं वल्लीवृक्षसमावृतम् ॥ १५
 तस्य शाखाप्रशाखासु वृक्षशाखावलम्बिनः ।
 नानारूपा मधुकरा घोररूपा भयावहाः ॥ १६
 आसते मधु संवृत्य पूर्वमेव निकेतजाः ।
 भूयोभूयः समीहन्ते मधूनि भरतर्षभ ॥ १७
 स्वादनीयानि भूतानां यैर्बालो न वितृष्यते ।
 तेषां मधूनां बहुधा धारा प्रस्रवते तदा ॥ १८
 आलम्बमानः स पुमान्धारां पिबति सर्वदा ।
 न चास्य तृष्णा विरता पिबमानस्य संकटे ॥ १९

अभीप्सति च तां नित्यमवृष्टः स पुनःपुनः ।
न चास्य जीविते राजन्निर्वेदः समजायत ॥ २०
तत्रैव च मनुष्यस्य जीविताशा प्रतिष्ठिता ।
कृष्णाः श्वेताश्च तं वृक्षं निवृण्वन्ति स मूपिकाः २१
व्यालैश्च तद्वनं दुर्गं स्त्रिया च परमोग्रया ।

कूपाधस्ताच्च नागेन पीनाहे कुञ्जरेण च ॥ २२
वृक्षप्रपाताच्च भयं मूपिकेभ्यश्च पञ्चमम् ।
मधुलोभान्मधुकरैः पृष्ठमाहुर्महद्भयम् ॥ २३
एवं स वसते तत्र क्षिप्तः संसारसागरे ।
न चैव जीविताशायां निर्वेदमुपगच्छति ॥ २४

॥ इति श्रीमन्महाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

पूर्वाध्याये कान्तारादित्वेन रूपितानां संसारादीनां स्वस्वशब्दैः प्रतिपादनम् ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।
अहो खलु महद्दुःखं कृच्छ्रवासं वसत्यसौ ।
कथं तस्य रतिस्तत्र तुष्टिर्वा वदतां वर ॥ १
स देशः कनु यत्रासौ वसते धर्मसंकटे ।
कथं वा स विमुच्येत नरस्तस्मान्महाभयात् ॥ २
एतन्मे सर्वमाचक्ष्व साधु चेष्टामहे तदा ।
कृपा मे महती जाता तस्याभ्युद्धरणेन हि ॥ ३
विदुर उवाच ।
उपाख्यानमिदं राजन्मोक्षविद्भिरुदाहृतम् ।
सुगतिं विन्दते येन परलोकेषु मानवः ॥ ४
उच्यते यत्तु कान्तारं महासंसार एव सः ।
वनं दुर्गं हि यच्चैतत्संसारगहनं हि तत् ॥ ५
ये च ते कथिता व्याला व्याधयस्ते प्रकीर्तिताः ॥ ६
या सा नारी बृहत्काया अध्यतिष्ठत तत्र वै ।
तामाहुस्तु जरां प्राज्ञा रूपवर्णविनाशिनीम् ॥ ७

स यस्तु कूपो नृपते स तु देहः शरीरिणाम् ।
यस्तत्र वसतेऽधस्तान्महाहिः काल एव सः ।
अन्तकः सर्वभूतानां देहिनां प्राणहार्यसौ ॥ ८
कूपमध्ये च या जाता वल्ली यत्र स मानवः
प्रोतो ययाऽभवल्लग्नो जीविताशा शरीरिणाम् ॥ ९
स यस्तु कूपपीनाहे तं वृक्षं परिसर्पति ।
पङ्कजः कुञ्जरो राजन्स तु संवत्सरः स्मृतः ॥ १०
मुखानि ऋतवो मासाः पादा द्वादश कीर्तिताः ।
ये तु वृक्षं निवृण्वन्ति मूपिकाः पन्नगास्तथा ॥ ११
रात्र्यहानि तु तान्याहुर्भूतानां परिचिन्तकाः ।
ये ते मधुकरास्तत्र कामास्ते परिकीर्तिताः ॥ १२
यास्तु ता बहुशो धाराः स्रवन्ति मधुनिस्त्रवम् ।
तांस्तु कामरसान्विन्द्याद्यत्र सज्जन्ति मानवाः ॥ १३
एवं संसारचक्रस्य परिवृत्तिं विदुर्बुधाः ।
येन संसारचक्रस्य पाशांश्छिन्दन्ति सर्वथा ॥ १४

॥ इति श्रीमन्महाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

विदुरेण धृतराष्ट्रं प्रति तत्त्वकथनम् ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।
अहोऽभिहितमाख्यानं भवता तत्त्वदर्शिना ।
भूय एव तु मे हर्षः श्रोतुं वागमृतं तव ॥ १

विदुर उवाच ।
शृणु भूयः प्रवक्ष्यामि मार्गस्यैतस्य विस्तरम् ।
यच्छ्रुत्वा विप्रमुच्यन्ते संसाराद्धि विचक्षणाः ॥ २

उपमानमिदं राजन्निति श्र. पाठः ॥ ४ ॥

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

यथा तु पुरुषो राजन्दीर्घमध्वानमास्थितः ।
 कचित्कचिच्छमस्थानं कुरुते वासमेव वा ॥ ३
 एवं संसारपर्याये गर्भवासेषु भारत ।
 कुर्वन्ति दुर्बुधा वासं मुच्यन्ते तत्र पण्डिताः ॥ ४
 तस्मादध्वानमेवैतमाहुः शास्त्रविदो जनाः ।
 यत्तत्संसारगहनं वनमाहुर्मनीषिणः ॥ ५
 सोयं लोकसमावर्तो मर्त्यानां भरतर्षभ ।
 चराणां स्थावराणां च न गृध्येत्तत्र पण्डितः ॥ ६
 शरीरा मानसाश्चैव मर्त्यानां व्याधयश्च ये ।
 प्रत्यक्षाश्च परोक्षाश्च ते व्यालाः कथिता बुधैः ॥ ७
 क्लिश्यमानाश्च तैर्नित्यं मार्यमाणाश्च भारत ।
 स्वकर्मभिर्महाव्यालैर्नोद्विजन्त्यल्पबुद्धयः ॥ ८
 अथापि तैर्विमुच्येत व्याधिभिः पुरुषो नृप ।
 आवृणोत्येव तं पश्चाज्जरा रूपविनाशिनी ॥ ९
 शब्दरूपरसस्पर्शगन्धैश्च विविधैरपि ।
 मज्जमानं महापङ्के निरालम्बे समन्ततः ॥ १०
 संवत्सरर्तवो मासाः पश्चाहोरात्रसंध्यः ।
 क्रमेणास्य प्रवृज्जन्ति रूपमायुस्तथैव च ॥ ११
 एते कालस्य विधयो नैताज्जानन्ति दुर्बुधाः ।
 धात्राऽभिलिखितान्याहुः सर्वभूतानि कर्मणा ॥ १२
 रथः शरीरं भूतानां सत्वमाहुस्तु सारथिम् ।
 इन्द्रियाणि हयानाहुः कर्मबुद्धिस्तु रश्मयः ॥ १३
 तेषां हयानां यो वेगं धावतामनु धावति ।
 स तु संसारचक्रेऽस्मिंश्चक्रवत्परिवर्तते ॥ १४
 यस्तान्संयमते बुद्ध्या संयतो न निवर्तते ।
 यस्तु संसारचक्रेऽस्मिंश्चक्रवत्परिवर्तते ॥ १५
 [भ्रममाणा न मुह्यन्ति संसारे न भ्रमन्ति ते ।
 संसारे भ्रमतां राजन्दुःखमेतद्वि जायते ॥ १६
 तस्मादस्य निवृत्त्यर्थं यत्नमेवाचरेद्बुधः ।

उपेक्षा नात्र कर्तव्या शतशाखः प्रवर्धते ॥ १७
 यतेन्द्रियो नरो राजन्क्रोधलोभनिराकृतः ।
 संतुष्टः सत्यवादी यः स शान्तिमधिगच्छति ॥ १८
 याम्यमाहू रथं ह्येनं मुह्यन्ते येन दुर्बुधाः ।
 स चैतत्प्राप्नुयाद्राजन्यत्वं प्राप्तो नराधिप ॥ १९
 अनुतर्षुलमेवैतदुःखं भवति मारिष ।
 राज्यनाशः सुहृन्नाशः सुतनाशश्च भारत ।
 साधुः परमदुःखानां दुःखभैषज्यमारभेत् ॥ २०
 ज्ञानौषधमवाप्येह दूरपारं महौषधम् ।
 छिन्द्याहुः खमहाव्याधिं नरः संयतमानसः ॥ २१
 न विक्रमो न चाप्यर्थो न मित्रं न सुहृज्जनः ।
 तस्मान्मोचयते दुःखाद्यथात्मा स्थिरनिश्चयः ॥ २२
 तस्मान्मैत्रं समास्थाय शीलमापदि भारत ।
 दमस्त्यागोऽप्रमादश्च ते त्रयो ब्रह्मणो हयाः ॥ २३
 शीलरश्मिसमायुक्ते स्थितो यो मानसे रथे ।
 त्यक्त्वा मृत्युभयं राजन्ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥ २४
 अभयं सर्वभूतेभ्यो यो ददाति महीपते ।
 स गच्छति परं स्थानं विष्णोः पदमनामयम् ॥ २५
 न तत्क्रतुसहस्रेण नोपवासैश्च नित्यशः ।
 अभयस्य च दानेन यत्फलं प्राप्नुयान्नरः ॥ २६
 न ह्यात्मनः प्रियतरं किञ्चिद्भूतेषु निश्चितम् ।
 अनिष्टं सर्वभूतानां मरणं नाम भारत ॥ २७
 तस्मात्सर्वेषु भूतेषु दया कार्या विपश्चिता ॥ २८
 नानायोगसमायुक्ता बुद्धिजालेन संवृताः ।
 अस्मूक्ष्मदृष्टयो मन्दा भ्राम्यन्ते तत्रतत्र ह ।
 सुसूक्ष्मदृष्टयो राजन्व्रजन्ति ब्रह्मसाम्यताम् ॥ २९
 एवं ज्ञात्वा महाप्राज्ञ स तेषामौर्ध्वदैहिकम् ।
 कर्तुमर्हति तेनैव फलं प्राप्स्यति वै भवान् ॥ ३०

॥ इति श्रीमन्महाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रमाच्छ्रान्त इति श्र. पाठः ॥ ३ ॥ वार्यमाणाश्च भारतेति
 झ. पाठः ॥ ८ ॥ अथापि तैर्न मुच्येतेति क. पाठः ॥ ९ ॥
 मज्जमानं महापङ्के इति झ. पाठः ॥ १० ॥ ये तु संसारचक्रे-
 स्मिन्निति झ. पाठः ॥ १५ ॥ शतशाखः संसारवृक्षः ॥ १७ ॥
 क्रोधलोभौ निराकृतौ येन सः ॥ १८ ॥ याम्यं यमलोकप्रा-

पकं संसारगहनम् ॥ १९ ॥ अनुतर्षुलं तृष्णाशीलं लक्ष्मीकृत्य ।
 अनुकर्षणमेवैतदुःखं भवति भारतेति क. छ. पाठः ॥ २० ॥
 दूरपारं ब्रह्मज्ञानम् ॥ २१ ॥ ब्रह्मणः ब्रह्मलोकस्य प्रापका इति
 शेषः ॥ २३ ॥ सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

व्यासेन धृतराष्ट्रस्य शोकापनोदनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

विदुरस्य तु तद्वाक्यं निशम्य कुरुसत्तमः ।

पुत्रशोकाभिसंतप्तः पपात भुवि मूर्छितः ॥ १

तं तथा पतितं भूमौ निःसंज्ञं प्रेक्ष्य बान्धवाः ।

कृष्णद्वैपायनश्चैव क्षत्ता च विदुरस्तथा ॥ २

सञ्जयः सुहृदश्चान्ये द्वास्था ये चास्य संमताः ।

जलेन सुखशीतेन तालवृन्तैश्च भारत ॥ ३

पस्पर्शुश्च करैर्गात्रं वीजमानाश्च यत्नतः ।

अन्वासत चिरं कालं धृतराष्ट्रं तथाविधम् ॥ ४

अथ दीर्घस्य कालस्य लब्धसंज्ञो महीपतिः ।

विललाप चिरं कालं पुत्राधिभिरभिप्लुतः ॥ ५

धिगस्तु खलु मानुष्यं मानुष्ये च परिग्रहम् ।

यतोमूलानि दुःखानि संभवन्ति पुनःपुनः ॥ ६

मित्रनाशेऽर्थनाशे च ज्ञातिसंबन्धिनामपि ।

प्राप्यते सुमहदुःखं विपाग्निप्रतिमं विभो ॥ ७

येन दहन्ति गात्राणि येन प्रज्ञा विनश्यति ।

येनाभिभूतः पुरुषो मरणं प्रतिपद्यते ॥ ८

तदिदं मरणं प्राप्तं मया भाग्यविपर्ययात् ।

[तस्यान्तं नाधिगच्छामि ऋते प्राणविमोक्षणात्] ९

तच्चैवाहं करिष्यामि अद्यैव द्विजसत्तम ।

इत्युक्त्वा तु महात्मानं पितरं ब्रह्मवित्तमम् ॥ १०

धृतराष्ट्रोऽभवन्मूढः स शोकं परमं गतः ।

अभूच्च तूष्णीं राजाऽसौ ध्यायमानो महीपतिः ॥ ११

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कृष्णद्वैपायनः प्रभुः ।

पुत्रशोकाभिसंतप्तं पुत्रं वचनमब्रवीत् ॥ १२

व्यास उवाच ।

धृतराष्ट्र महाबाहो शृणु वक्ष्यामि पुत्रक ।

श्रुतवानसि मेधावी धर्मार्थकुशलः प्रभो ॥ १३

न तेऽस्त्यविदितं किञ्चिद्वेदितव्यं परंतप ।

अनित्यतां हि भूतानां विजानासि न संशयः ॥ १४

अध्रुवे जीवलोकं च स्थाने वा शाश्वते सति ।

जीविते मरणान्ते च कस्माच्छोचसि पुत्रक ॥ १५

प्रत्यक्षं तव राजेन्द्र वैरस्यास्य समुद्भवः ।

पुत्रं ते कारणं कृत्वा कालयोगेन निर्मितः ॥ १६

अवश्यं भवितव्ये च कुरूणां संक्षये नृप ।

कस्माच्छोचसि ताञ्जशूरान्गतान्परमिकां गतिम् ॥ १७

जानता च महाबाहो विदुरेण महात्मना ।

यतितं सर्वयत्नेन शमं प्रति जनेश्वर ॥ १८

न च दैवकृतो मार्गः शक्यो भूतेन केनचित् ।

घटताऽपि चिरं कालं नियन्तुमिति मे मतिः ॥ १९

देवतानां हि यत्कार्यं मया प्रत्यक्षतः श्रुतम् ।

तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि यथा स्थैर्यं भवेत्तव ॥ २०

पुराऽहं परितो यातः सभामैन्द्रीं जितकृमः ।

अपश्यं तत्र च सदा समवेतान्दिवौकसः ॥ २१

नारदप्रमुखांश्चापि सर्वान्देवर्षिसत्तमान् ।

तत्र चापि मया दृष्टा पृथिवी पृथिवीपते ॥ २२

कार्यार्थमुपसंपन्ना देवतानां समीपतः ।

उपगम्य तदा धात्री देवानाह समागतान् ॥ २३

यत्कार्यं मम युष्माभिर्ब्रह्मणः सदने तदा ।

प्रतिज्ञातं महाभागास्तच्छीघ्रं संविधीयताम् ॥ २४

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा विष्णुर्लोकनमस्कृतः ।

उवाच वाक्यं ग्रहसन्प्रभुस्तां देवसंसदि ॥ २५

धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां यस्तु ज्येष्ठः शतस्य वै ।

दुर्योधन इति ख्यातः स ते कार्यं करिष्यति ॥ २६

तं च प्राप्य महीपालं कृतकृत्या भविष्यसि ।

तस्यार्थे पृथिवीपालाः कुरुक्षेत्रं समागताः ॥ २७

अन्योन्यं घातयिष्यन्ति दृढैः शस्त्रैः प्रहारिणः ।

ततस्ते भविता देवि भारस्य युधि नाशनम् ॥ २८

गच्छ शीघ्रं स्वकं स्थानं लोकान्धारय शोभने ।

स एष ते सुतो राजल्लोकसंहारकारणात् ॥ २९

कलेरंशः समुत्पन्नो गान्धार्या जठरे नृप ।

अमर्षो बलवाञ्छूरः क्रोधनो दुष्प्रसाधनः ॥ ३०

दैवयोगात्समुत्पन्ना आतरस्तस्य तादृशाः ।

कालः संहारकारणादिति क. छ. ट. पाठः ॥ २९ ॥

शकुनिर्मातुलश्चैव कर्णश्च परमः सखा ॥ ३१
 समुत्पन्ना विनाशार्थं पृथिव्यां सहिता नृपाः ।
 [यादृशो जायते राजा तादृशोऽस्य जनो भवेत् ॥ ३२
 अधर्मो धर्मतां याति स्वामी चेद्भार्मिको भवेत् ।
 स्वामिनो गुणदोषाभ्यां भृत्याः स्युर्नात्र संशयः ॥ ३३
 दुष्टं राजानमासाद्य गतास्ते तनया नृप ।]
 एतमर्थं महाबाहो नारदो वेद तत्त्ववित् ॥ ३४
 आत्मापराधात्पुत्रास्ते विनष्टाः पृथिवीपते ।
 मा ताञ्शोचस्व राजेन्द्र न हि शोकेऽस्ति कारणम् ॥
 न हि ते पाण्डवाः स्वल्पमपराध्यन्ति भारत ।
 पुत्रास्तव दुरात्मानो यैरियं घातिता मही ॥ ३६
 नारदेन च भद्रं ते पूर्वमेव न संशयः ।
 युधिष्ठिरस्य समितौ राजसूये निवेदितम् ॥ ३७
 पाण्डवाः कौरवाः सर्वे समासाद्य परस्परम् ।
 न भविष्यन्ति कौन्तेय यत्ते कृत्यं तदाचर ॥ ३८
 नारदस्य वचः श्रुत्वा तथाऽकुर्वत पाण्डवाः ।
 एतत्ते सर्वमाख्यातं देवगुह्यं सनातनम् ॥ ३९
 कथं ते शोकनाशः स्यात्प्राणेषु च दया प्रभो ।
 स्नेहश्च पाण्डुपुत्रेषु ज्ञात्वा दैवकृतं विधिम् ॥ ४०
 एष चार्थो महाबाहो पूर्वमेव मया श्रुतः ।
 कथितो धर्मराजस्य राजसूये कुरुत्तम ॥ ४१
 यतितं धर्मपुत्रेण मया गुह्ये निवेदिते ।
 अविग्रहे कौरवाणां दैवं तु बलवत्तरम् ॥ ४२

अनतिक्रमणीयो हि विधी राजन्कथंचन ।
 कृतान्तस्य तु भूतेन स्थावरेण चरेण च ॥ ४३
 भवान्धर्मपरो यत्र बुद्धिश्चेष्टश्च भारत ।
 मुह्यते प्राणिनां ज्ञात्वा गतिं चागतिमेव च ॥ ४४
 त्वां तु शोकेन संतप्तं मुह्यमानं मुहुर्मुहुः ।
 ज्ञात्वा युधिष्ठिरो राजा प्राणानपि परित्यजेत् ॥ ४५
 कृपालुर्नित्यशो वीरस्तिर्यग्योनिगतेष्वपि ।
 स कथं त्वयि राजेन्द्र कृपां नैव करिष्यति ॥ ४६
 मम चैव नियोगेन विधेश्चाप्यनिवर्तनात् ।
 पाण्डवानां च कारुण्यात्प्राणान्धारय भारत ॥ ४७
 एवं ते वर्तमानस्य लोके कीर्तिर्भविष्यति ।
 धर्मार्थः सुमहांस्तात तप्तं स्याच्च तपश्चिरात् ॥ ४८
 पुत्रशोकं समुत्पन्नं हुताशं ज्वलितं यथा ।
 प्रज्ञाम्भसा महाराज निर्वापय सदा सता ॥ ४९
 वैशंपायन उवाच ।
 तच्छ्रुत्वा तस्य वचनं व्यासस्यामिततेजसः ।
 मुहूर्तं समनुध्यायन्धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ॥ ५०
 महता शोकजालेन प्रणुनोऽस्मि द्विजोत्तम ।
 नात्मानमवबुध्यामि मुह्यमानो मुहुर्मुहुः ॥ ५१
 इदं तु वचनं श्रुत्वा तव देवनियोगजम् ।
 धारयिष्याम्यहं प्राणान्यतिष्ये च न शोचितुं ॥ ५२
 एतच्छ्रुत्वा तु वचनं व्यासः सत्यवतीसुतः ।
 धृतराष्ट्रस्य राजेन्द्र तत्रैवान्तरधीयत ॥ ५३

॥ इति श्रीमन्महाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥*

नारदेन समाख्यातमिति क. छ. ठ. पाठः ॥ ३७ ॥ तदा-
 ऽशोचन्त पाण्डवा इति झ. पाठः ॥ ३९ ॥ धर्मश्च सुमहां-

स्तात तप्तस्य तपसश्चिरादिति क. छ. ठ. पाठः ॥ ४८ ॥
 अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

* अत्र झ. पाठे श्लोकद्वयसहित एकोऽध्यायोऽधिको दृश्यते ।

[जनमेजय उवाच ।

गते भगवति व्यासे धृतराष्ट्रो महीपतिः ।

किमचेष्टत विप्रर्षे तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १

तथैव कौरवो राजा धर्मपुत्रो महामनाः ।

रूपप्रभृतयश्चैव किमकुर्वत ते त्रयः ॥ २

अश्वत्थाम्नः श्रुतं कर्म शापश्चान्योन्यकारितः ।

वृत्तान्तमुत्तरं ब्रूहि यदभाषत सञ्जयः ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।

हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वशः ।

सञ्जयो विगतप्रज्ञो धृतराष्ट्रमुपस्थितः ॥ ४

सञ्जय उवाच ।

आगम्य नानादेशेभ्यो नानाजनपदेश्वराः ।

पितृलोकं गता राजन्सर्वे तव सुतैः सह ॥ ५

विगता प्रज्ञा व्यासदत्तं दिव्यज्ञानं यस्य स विगतप्रज्ञः ॥ ४ ॥

नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

धृतराष्ट्रेण गान्धारीप्रभृतिभिः स्त्रीभिः सह मृतजनावलोकनाय रणाङ्गणप्रति प्रयाणम् ॥ १ ॥

‘जनमेजय उवाच ।
गते व्यासे तु धर्मात्मा धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
किमचेष्टत विप्रर्षे तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा नरश्रेष्ठश्चिरं ध्यात्वा त्वचेतनः ।
सञ्जयं योजयेत्युक्त्वा विदुरं प्रत्यभाषत ॥ २
क्षिप्रमानय गान्धारीं सर्वाश्च भरतस्त्रियः ।
कुन्तीं चैव तथा क्षत्तः समानय ममाऽन्तिकम् ॥ ३
एवमुक्त्वा स धर्मात्मा विदुरं धर्मवित्तमम् ।
शोकविप्रहतज्ञानो यानमेवान्वरोहत ॥ ४

गान्धारी पुत्रशोकार्ता भर्तुर्वचननोदिता ।
सह कुन्त्या यतो राजा सह स्त्रीभिरुपाद्रवत् ॥ ५
ताः समासाद्य राजानं भृशं शोकसमन्विताः ।
आमन्यमान्योन्यमायस्ता भृशमुच्चुकुशुस्ततः ॥ ६
ताः समाश्वासयत्क्षत्ता ताभ्यश्चार्ततरः स्वयम् ।
अश्रुकण्ठीः समारोप्य ततोऽसौ निर्ययौ पुरात् ॥ ७
ततः प्रणादः संजज्ञे सर्वेषु कुरुवंशसु ।
आकुमारं पुरं सर्वमभवच्छोककशितम् ॥ ८
अदृष्टपूर्वा या नार्यः पुरा देवगणैरपि ।
समारोप्य बाहनेष्विति शेषः ॥ ७ ॥

याच्यमानेन सततं तव पुत्रेण भारत ।
घातिता पृथिवी सर्वा वैरस्यान्तं विधित्सता ॥ ६
पुत्राणामथ पौत्राणां पितृणां च महीपते ।
आनुपूर्व्येण सर्वेषां प्रेतकार्याणि कारय ॥ ७
वैशंपायन उवाच ।
तच्छ्रुत्वा वचनं घोरं सञ्जयस्य महीपतिः ।
गतासुरिव निश्चेष्टो न्यपतत्पृथिवीतले ॥ ८
तं शयानमुपागम्य पृथिव्यां पृथिवीपतिम् ।
विदुरः सर्वधर्मज्ञ इदं वचनमब्रवीत् ॥ ९
उत्तिष्ठ राजन्किं शेषे मा शुचो भरतर्षभ ।
एषा वै सर्वसत्वानां लोकेश्वर परा गतिः ॥ १०
अभावादीनि भूतानि भावमध्यानि भारत ।
अभावनिधनान्येव तत्र का परिदेवता ॥ ११
न शोचन्मृतमन्वेति न शोचन्म्रियते नरः ।
एवं सांसिद्धिके लोके किमर्थमनुशोचसि ॥ १२
अयुध्यमानो म्रियते युध्यमानस्तु जीवति ।
कालं प्राप्य महाराज न कश्चिदतिवर्तते ॥ १३
कालः कर्षति भूतानि सर्वाणि विविधानि च ।
न कालस्य प्रियः कश्चिन्न द्वेष्यः कुरुसत्तम ॥ १४

यथा वायुस्तृणाग्राणि संवर्तयति सर्वतः ।
तथा कालवशं यान्ति भूतानि भरतर्षभ ॥ १५
एकसार्थप्रयातानां सर्वेषां तत्र गामिनाम् ।
यस्य कालः प्रयात्यग्रे तत्र का परिदेवता ॥ १६
यांश्चापि निहतान्युद्धे राजंस्त्वमनुशोचसि ।
न शोच्या हि महात्मानः सर्वे ते त्रिदिवं गताः ॥ १७
न यज्ञैर्दक्षिणावद्भिर्न तपोभिर्न विद्यया ।
तथा स्वर्गमुपायान्ति यथा शूरास्तनुत्यजः ॥ १८
सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे सुचरितव्रताः ।
सर्वे चाभिमुखाः क्षीणास्तत्र का परिदेवता ॥ १९
शरीराग्निषु शूराणां जुहुवुस्ते शराहुतीः ।
ह्ययमानाऽशरांश्चैव सेहुरुत्तमपूरुषाः ॥ २०
एवं राजंस्तवाचक्षे स्वर्ग्यं पन्थानमुत्तमम् ।
न युद्धादधिकं किञ्चित्क्षत्रियस्येह विद्यते ॥ २१
क्षत्रियास्ते महात्मानः शूराः समितिशोभनाः ।
आशिषं परमां प्राप्ता न शोच्याः सर्वे एव हि ॥ २२
आत्मनाऽऽत्मानमाश्वास्य मा शुचः पुरुषर्षभ ।
नाद्य शोकाभिभूतस्त्वं कार्यमुत्सृष्टुमर्हसि ॥ २३

॥ इति श्रीमन्महाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि अध्यायः ॥

वैशंपायन उवाच ।
विदुरस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा तु पुरुषर्षभः ।
युज्यतां यानमित्युक्त्वा पुनर्वचनमब्रवीत् ॥ १

धृतराष्ट्र उवाच ।
क्षिप्रमानय गान्धारीं सर्वाश्च भरतस्त्रियः ।
वधूं कुन्तीमुपादाय याश्चान्यास्तत्र योपितः ॥ २

शोकस्यातिगाढत्वात्पुनर्विदुरेणोक्तं अभावादीनीत्यादि ॥ ११ ॥
संवर्तयति वर्तुल्यति कम्पयति वा ॥ १५ ॥ आचक्षे कथ-

यामि ॥ २१ ॥ कार्यं अवश्यकर्तव्यमुदकदानादि ॥ २३ ॥
अध्यायः ॥

पृथग्जनेन दृश्यन्ते तास्तदा निहतेश्वराः ॥ ९	परस्परं सुसूक्ष्मेषु शोकेष्वाश्वासयन्ति याः ।
प्रकीर्य केशान्सुशुभान्भूषणान्यवमुच्य च ।	ताः शोकविद्वला राजन्नवैक्षन्त परस्परम् ॥ १६
एकवस्त्रधरा नार्यः परिपेतुरनाथवत् ॥ १०	ताभिः परिवृतो राजा रुदतीभिः सहस्रशः ।
श्वेतपर्वतरूपेभ्यो गृहेभ्यस्ता निराक्रमन् ।	निर्ययौ नगराद्दीनस्तूर्णमायोधनं प्रति ॥ १७
गुहाभ्य इव शैलानां पृथत्यो हतयूथपाः ॥ ११	शिल्पिनो वणिजो वैश्याः सर्वे कर्मोपजीविनः ।
तान्युदीर्णानि नारीणां तदा वृन्दान्यनेकशः ।	ते पार्थिवं पुरस्कृत्य निर्ययुर्नगराद्बहिः ॥ १८
शोकार्तान्यद्रवन् राजन्किशोरीणामिवाङ्गणे ॥ १२	तेषां विक्रोशमानानामार्तानां कुरुसंक्षये ।
प्रगृह्य बाहून्क्रोशन्त्यः पुत्रान्भ्रातृन्पितृनपि ।	प्रादुरासीन्महाञ्जशब्दो व्यथयन्भ्रवनान्युत ॥ १९
दर्शयन्ति हता हि स युगान्ते लोकसंक्षयम् ॥ १३	युगान्तकाले संप्राप्ते भूतानां दह्यतामिव ।
विलपन्त्यो रुदन्त्यश्च धावमानास्ततस्ततः ।	अभावस्योदयः प्राप्त इति भूतानि मेनिरे ॥ २०
शोकेनोपहतज्ञानाः कर्तव्यं न प्रजिज्ञेरे ॥ १४	भृशमुद्विग्नमनसस्ते पौराः कुरुसंक्षये ।
व्रीडां जग्मुः पुरा याः स सखीनामपि योषितः ।	प्राक्रोशन्त महाराज खनुरक्तास्तदा भृशम् ॥ २१
ता एकवस्त्रा निर्लज्जाः श्वश्रूणां पुरतोऽभवन् ॥ १५	

॥ इति श्रीमन्महाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

मृतवन्धुदिदक्षया समरभूमिं गच्छतो हतराष्ट्रस्य मध्येमार्गे कृपकृतवर्मद्रौणिभिः समागमः ॥ १ ॥ तेषां त्रयाणां हतराष्ट्राश्वासनपूर्वकं स्वाभिमतदेशगमनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।	भास्वरं देहमास्थाय विहरन्त्यमरा इव ॥ ७
क्रोशमात्रं ततो गत्वा ददृशुस्तान्महारथान् ।	सर्वे ह्यभिमुखा राज्ञि युध्यमाना हता युधि ।
शारद्वतं कृपं द्रौणिं कृतवर्माणमेव च ॥ १	न हि कश्चिद्वि शूराणां युध्यमानः पराञ्जुषः ।
ते तु दृष्ट्वैव राजानं प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम् ।	शस्त्रेण निधनं प्राप्तो न च कश्चित्कृताञ्जलिः ॥ ८
अश्रुकण्ठा विनिःश्वस्य रुदन्तमिदमब्रुवन् ॥ २	एतां तां क्षत्रियस्याहुः पुराणाः परमां गतिम् ।
पुत्रस्तव महाराज कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।	शस्त्रेण निधनं सङ्ख्ये ताव शोचितुमर्हसि ॥ ९
गतः सानुचरो राजञ्चक्रलोकं महीपते ॥ ३	न चापि शत्रवस्तेषां मुच्यन्ते राज्ञि पाण्डवाः ।
दुर्योधनबलान्मुक्ता वयमेव त्रयो रथाः ।	शृणु यत्कृतमस्माभिरश्वत्थामपुरोगमैः ॥ १०
सर्वमन्यत्परिक्षीणं सैन्यं ते भरतर्षभ ॥ ४	अधर्मेण हतं श्रुत्वा भीमसेनेन ते सुतम् ।
इत्येवमुक्त्वा राजानं कृपः शारद्वतस्ततः ।	सुप्तं शिविरमासाद्य पाण्डूनां कदनं कृतम् ॥ ११
गान्धारीं पुत्रशोकार्तमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५	पाञ्चाला निहताः सर्वे धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ।
अभीता युध्यमानास्ते घ्नन्तः शत्रुगणान्बहून् ।	द्रुपदस्यात्मजाश्चैव द्रौपदेयाश्च पातिताः ॥ १२
वीरकर्माणि कुर्वाणाः पुत्रास्ते निधनं गताः ॥ ६	तथा विशसनं कृत्वा पुत्रशत्रुगणस्य ते ।
ध्रुवं संप्राप्य लोकांस्ते निर्मलाञ्जस्त्रनिर्जितान् ।	प्राद्रवाम रणे स्यातुं न हि शक्ष्यामहे त्रयः ॥ १३

पृथक्सित्रहरिण्यः ॥ ११ ॥ किशोरीणां अश्वशावकीनां । अङ्गणे वृत्तशिक्षाभूमौ ॥ १२ ॥ नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

ते हि शूरा महेष्वासाः क्षिप्रमेप्यन्ति पाण्डवाः ।
 अमर्षवशमापन्ना वैरं प्रतिजिहीर्षवः ॥ १४
 ते हतानात्मजाञ्छ्रुत्वा प्रमत्ताः पुरुषर्षभाः ।
 अन्विष्यन्तः पदं शूराः क्षिप्रमेप्यन्ति पाण्डवाः ॥ १५
 तेषां तु किल्बिषं कृत्वा संस्थातुं नोत्सहामहे ।
 अनुजानीहि नो राज्ञि मा च शोके मनः कृथाः ॥ १६
 राजंस्त्वमनुजानीहि धैर्यमातिष्ठ चोत्तमम् ।
 दिष्टान्तं पश्य चापि त्वं क्षात्रं धर्मं च केवलम् ॥ १७
 इत्येवमुक्त्वा राजानं कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ।
 कृपश्च कृतवर्मा च द्रोणपुत्रश्च भारत ॥ १८
 अवेक्षमाणा राजानं धृतराष्ट्रं मनीषिणम् ।

गङ्गामनु महाराज तूर्णमश्वानचोदयन् ॥ १९
 अपक्रम्य तु ते राजन्सर्व एव महारथाः ।
 आमञ्ज्यान्योन्यमुद्विग्नास्त्रिधा ते प्रययुस्तदा ॥ २०
 जगाम हास्तिनपुरं कृपः शारद्वतस्तदा ।
 स्वमेव राष्ट्रं हार्दिक्यो द्रौणिर्व्यासाश्रमं ययौ ॥ २१
 एवं ते प्रययुर्वीरा वीक्षमाणाः परस्परम् ।
 भयार्ताः पाण्डुपुत्राणामागस्कृत्वा महात्मनाम् ॥ २२
 समेत्य वीरा राजानं तदा त्वनुदिते रवौ ।
 विप्रजग्मुर्महात्मानो यथेष्टकर्मरिदमाः ॥ २३
 [समासाद्याथ वै द्रौणिं पाण्डुपुत्रा महारथाः ।
 व्यजयंस्ते रणे राजन्विक्रम्य तदनन्तरम् ॥] २४

॥ इति श्रीमन्महाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

युधिष्ठिरेण कृष्णादिभिः सह धृतराष्ट्रसमीपमेत्याभिवादनम् ॥ १ ॥ धृतराष्ट्रेण युधिष्ठिरं मृदुलमालिङ्ग्य पश्चान्नावशेन कृष्णेन पुरतः स्थापितलोहभीमस्य दृढालिङ्गनेन भजनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 हतेषु सर्वसैन्येषु धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 शुश्रुवे पितरं वृद्धं निर्यान्तं गजसाहयात् ॥ १
 सोऽभ्ययात्पुत्रशोकार्तं पुत्रशोकपरिप्लुतः ।
 शोचमानो महाराज भ्रातृभिः सहितस्तदा ॥ २
 अन्वीयमानो वीरेण दाशार्हेण महात्मना ।
 युयुधानेन च तथा तथैव च युयुत्सुना ॥ ३
 तमन्वगात्सुदुःखार्ता द्रौपदी शोककशिता ।
 सह पाश्चात्योषिद्विर्यास्तत्रासन्समागताः ॥ ४
 संग्राममनु वृन्दानि स्त्रीणां भरतसत्तम ।
 कुररीणामिवातीनां क्रोशन्तीनां ददर्श ह ॥ ५
 ताभिः परिवृतो राजा क्रोशन्तीभिः सहस्रशः ।
 ऊर्ध्वबाहुभिरार्ताभी रुदतीभिः प्रियाप्रियैः ॥ ६
 क नु धर्मज्ञता राज्ञः क नु साद्यानृशंसता ।
 यच्चावधीत्पितृन्भ्रातृन्गुरुपुत्रान्सखीनपि ॥ ७

घातयित्वा कथं द्रोणं भीष्मं चापि पितामहम् ।
 मनस्तेऽभून्महाबाहो हत्वा चापि जयद्रथम् ॥ ८
 किं नु राज्येन ते कार्यं पितृन्भ्रातृनपश्यतः ।
 अभिमन्युं च दुर्धर्षं द्रौपदेयांश्च भारत ॥ ९
 वैशंपायन उवाच ।
 अतीत्य ता महाबाहुः क्रोशन्तीः कुररीरिव ।
 ववन्दे पितरं ज्येष्ठं धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १०
 ततोऽभिवाद्य पितरं क्रमेणामित्रकर्शनाः ।
 न्यवेदयन्त नामानि पाण्डवास्तेऽपि सर्वशः ॥ ११
 तमात्मजान्तकरणं पिता पुत्रवधार्दितः ।
 अप्रीयमाणः शोकार्तः पाण्डवं परिप्लवजे ॥ १२
 धर्मराजं परिष्वज्य सान्त्वयित्वा च भारत ।
 दुष्टात्मा भीममन्वैच्छद्विधक्षुरिव पावकः ॥ १३
 स कोपपावकस्तस्य शोकवायुसमीरितः ।
 भीमसेनमयं दावं दिधक्षुरिव दृश्यते ॥ १४

वैरं प्रतिचिकीर्षव इति क. पाठः ॥ १४ ॥ दिष्टान्तं मरणम् ॥ १७ ॥ तदनन्तरं कृपाचार्यकृतवर्मभ्यां वियोगानन्तरम् ॥ २४ ॥ दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

स गङ्गामन्विति झ. पाठः ॥ ५ ॥ प्रियाप्रियैः पाण्डवानां प्रियाः अभिमन्युप्रभृतयः अप्रियाः दुर्योधनादयः तैर्हन्तुभिः क्रोशन्तीभिरिति संबन्धः ॥ ६ ॥

तस्य संकल्पमाज्ञाय भीमं प्रत्यशुभं हरिः ।
 भीममाक्षिप्य पाणिभ्यां प्रददौ भीममायसम् ॥ १५
 प्रागेव तु महाबुद्धिर्बुद्ध्या तस्येज्जितं हरिः ।
 संविधानं महाप्राज्ञस्तत्र चक्रे जनार्दनः ॥ १६
 उपगुह्यैव पाणिभ्यां भीमसेनमयस्यम् ।
 बभञ्ज बलवान्राजा मन्यमानो वृकोदरम् ॥ १७
 नागायुतसमप्राणः स राजा भीममायसम् ।
 भङ्क्त्वा विमथितोरस्कः सुस्राव रुधिरं मुखात् ॥
 ततः पपात मेदिन्यां तथैव रुधिरोक्षितः ।
 प्रपुष्पिताग्रशिखरः पारिजात इव द्रुमः ॥ १९
 प्रत्यगृह्णाच्च तं विद्वान्मृतो गावल्गणिस्तदा ।
 मैवमित्यब्रवीच्चैनं शमयन्सान्त्वयन्निव ॥ २०
 हतो भीम इति ज्ञात्वा गतमन्युर्महामनाः ।
 हाहाभीमेति चुक्रोश नृपः शोकसमन्वितः ॥ २१
 तं विदित्वा गतक्रोधं भीमसेनवधार्दितम् ।
 वासुदेवो वरः पुंसामिदं वचनमब्रवीत् ॥ २२

मा शुचो धृतराष्ट्र त्वं नैव भीमस्त्वया हतः ।
 आयसी प्रतिमा ह्येषा त्वया निष्पातिता विभो ॥ २३
 त्वां क्रोधवशमापन्नं विदित्वा भरतर्षभ ।
 मयाऽपकृष्टः कौन्तेयो मृत्योर्दृष्टान्तरं गतः ॥ २४
 न हि ते राजशार्दूल बले तुल्योऽस्ति कश्चन ।
 कः सहेत महाबाहो बाहोर्विग्रहणं नरः ॥ २५
 यथान्तकमनुप्राप्य जीवन्कश्चिन्न मुच्यते ।
 एवं बाह्वन्तरं प्राप्य तव जीवेन्न कश्चन ॥ २६
 तस्मात्पुत्रेण या तेऽसौ प्रतिमा कारिताऽऽयसी ।
 भीमस्य सेयं कौरव्य तवैवोपहृता मया ॥ २७
 पुत्रशोकाभिसंतप्तं धर्मादपकृतं मनः ।
 तव राजेन्द्र तेन त्वं भीमसेनं जिघांससि ॥ २८
 न त्वेतत्ते क्षमं राजन्हन्यास्त्वं यद्रुकोदरम् ।
 न हि पुत्रा महाराज जीवेयुस्ते कथंचन ॥ २९
 तस्माद्यत्कृतमस्माभिर्मन्यमानैः शमं प्रति ।
 अनुमन्यस्व तत्सर्वं मा च शोके मनः कृथाः ॥ ३०

॥ इति श्रीमन्महाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

कृष्णवाक्याद्व्रतमन्युना धृतराष्ट्रेण भीमादीनामालिङ्गनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 तत एनमुपातिष्ठञ्शौचार्थं परिचारकाः ।
 कृतशौचं पुनश्चैनं प्रोवाच मधुसूदनः ॥ १
 राजन्नधीता वेदास्ते शास्त्राणि विविधानि च ।
 श्रुतानि च पुराणानि राजधर्माश्च केवलाः ॥ २
 एवं विद्वान्महाप्राज्ञः समर्थः सन्बलावले ।
 आत्मापराधात्कसाच्चं कुरुषे कोपमीदृशम् ॥ ३
 उक्तवांस्त्वां तदैवाहं भीष्मद्रोणौ च भारत ।
 विदुरः सञ्जयश्चैव वाक्यं राजन्न तत्कृथाः ॥ ४
 स वार्यमाणो नास्माकमकार्षीर्वचनं तदा ।
 पाण्डवानधिकाञ्जानन्बले शौर्ये च कौरव ॥ ५

राजा हि यः स्थिरप्रज्ञः स्वयं दोषानवेक्षते ।
 देशकालविभागं च परं श्रेयः स विन्दति ॥ ६
 उच्यमानस्तु यः श्रेयो गृह्णीते नो हिताहिते ।
 आपदः समनुप्राप्य सोऽभ्येति विलयं किल ॥ ७
 ततोऽन्यवृत्तमात्मानं समवेक्ष्य भारत ।
 राजस्त्वं ह्यविधेयात्मा दुर्योधनवशे स्थितः ॥ ८
 आत्मापराधादापन्नस्तत्किं भीमं जिघांससि ।
 तस्मात्संयच्छ कोपं त्वं स्वमनुस्मृत्य दुष्कृतम् ॥ ९
 यस्तु तां स्पर्धया क्षुद्रः पाञ्चालीमानयत्सभाम् ।
 स हतो भीमसेनेन वैरं प्रतिजिहीर्षता ॥ १०
 आत्मनोऽतिक्रमं पश्य पुत्रस्य च दुरात्मनः ।

आक्षिप्य निवार्य । आयसं लोहमयम् ॥ १५ ॥ स तु कोपं समु-
 त्सृज्येति ज्ञ. पाठः ॥ २१ ॥ पुत्रेति धर्मादपकृतमालिङ्गनच्छ-
 लेन भीमवधः कर्तव्य इत्याशया ॥ २८ ॥ एकादशोऽध्यायः ११

न तत्कृथाः तन्न कृतवानसि । अडभाव वार्षः ॥ ४ ॥
 श्रेयो हिताहिते उच्यमानो न गृह्णीत इत्यन्वयः ॥ ७ ॥ वैरं
 प्रतिचिकीर्षतेति क. पाठः ॥ १० ॥

यदनागसि पाण्डूनां परित्यागस्त्वया कृतः ॥ ११
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तः स कृष्णेन सर्वं सत्यं जनाधिप ।
 उवाच देवकीपुत्रं धृतराष्ट्रो महीपतिः ॥ १२
 एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि माधव ।
 पुत्रस्नेहस्तु बलवान्धर्मान्मां समचालयत् ॥ १३
 दिष्ट्या तु पुरुषव्याघ्रो बलवान्सत्यविक्रमः ।
 त्वद्भुतो नागमत्कृष्ण भीमो बाह्वन्तरं मम ॥ १४

इदानीं त्वहमव्यग्रो गतमन्युर्गतज्वरः ।
 मध्यमं पाण्डवं वीरं स्पष्टमिच्छामि माधव ॥ १५
 हतेषु पार्थिवेन्द्रेषु पुत्रेषु निहतेषु च ।
 पाण्डुपुत्रेषु मे धर्मः प्रीतिश्चाप्यवतिष्ठते ॥ १६
 ततः स भीमं च धनञ्जयं च
 माघ्याश्च पुत्रौ पुरुषप्रवीरौ ।
 पस्पर्श गात्रैः प्ररुदन्सुगात्रा-
 नाश्चास्य कल्याणमुवाच चैनान् ॥ १७

॥ इति श्रीमन्महाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

कृष्णयुधिष्ठिरादिभिर्गान्धारीसर्मापगमनम् ॥ १ ॥ गान्धारी युधिष्ठिरंशमुकामां विज्ञाय पूर्वमेवागतेन व्याख्येन गा-
 न्धार्याः कोपापनोदनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातास्ततस्ते कुरुपुङ्गवाः ।
 अभ्ययुर्भ्रातरः सर्वे गान्धारीं सहकेशवाः ॥ १
 ततो ज्ञात्वा हतामित्रं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
 गान्धारी पुत्रशोकार्ता शमुमैच्छदनिन्दिता ॥ २
 तस्याः पापमभिप्रायं विदित्वा पाण्डवान्प्रति ।
 ऋषिर्गन्धवतीपुत्रः प्रागेव समबुध्यत ॥ ३
 स गङ्गायामुपस्पृश्य ब्रह्मर्षिः प्रयतः शुचिः ।
 तं देशमुपसंपेदे पाराशर्यो मनोजवः ॥ ४
 दिव्येन चक्षुषा ज्ञात्वा मनसाऽनुद्वेतेन च ।
 सर्वप्राणभृतां भावं सततं स तु बुध्यति ॥ ५
 स स्नुषामब्रवीत्काले कल्याणानि महातपाः ।
 शापकालमवाक्षिप्य शमकालमुदीरयन् ॥ ६
 न कोपः पाण्डवे कार्यो गान्धारि शममाप्नुहि ।
 रजो निगृह्यतां चैव शृणु चेदं वचो मम ॥ ७
 पुरोक्ता युद्धकाले त्वं पुत्रेण जयमिच्छता ।
 जयमाशास्य मे मातर्युध्यमानस्य शत्रुभिः ॥ ८

सा तथा याच्यमाना त्वं युद्धकाले जयैषिणा ।
 उक्तवत्यसि कल्याणि यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ९
 वाचाऽप्यतीते मा क्रोधे मनः कुरु यशस्विनि ।
 स्मरामि भापमाणां हि त्वामहं सत्यवादिनीम् ॥ १०
 विग्रहे तुमुले राज्ञां गत्वा परमसंशयम् ।
 जितं पाण्डुसुतैर्युद्धे नूनं धर्मस्ततोऽधिकः ॥ ११
 क्षमाशीला पुरा भूत्वा साऽद्य न क्षमसे कथम् ।
 अधर्मं जहि धर्मज्ञे यतो धर्मस्ततो जयः ॥ १२
 सा त्वं धर्मं परिस्मृत्य वाचं चोक्तां मनस्विनि ।
 कोपं संयच्छ गान्धारि पाण्डवेषु सुतेषु ते ॥ १३
 गान्धार्युवाच ।
 भगवन्नाभ्यमूयामि नैतानिच्छामि नश्यतः ।
 पुत्रशोकेन तु बलान्मनो विद्वलतीव मे ॥ १४
 यथैव कुन्त्या कौन्तेया रक्षितव्यास्तथा मया ।
 तथैव धृतराष्ट्रेण रक्षितव्या यथा त्वया ॥ १५
 दुःशासनापराधेन शकुनेः सौबलस्य च ।
 कर्णदुर्योधनाभ्यां च कृतोऽयं कुरुसंक्षयः ॥ १६

अनागसि अपराधाभावे । परित्यागो राज्याप्रदानेन तिरस्कारः
 ॥ ११ ॥ द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

न चाप्यतीतां गान्धारि वाचं ते वितथामहम् । स्मरामि
 तोषमाणायास्तथा प्रणिहिता ह्यसि इति श्रु. पाठे अस्य एनं

दुर्योधनं तोषमाणाया आशीर्वचनेन तोषयन्त्यास्ते तव तां तां
 वाचं वितथां न स्मरामीत्यन्वयः ॥ १० ॥ सा त्वं धर्मं परि-
 त्यज्य वाचा चोक्त्वा मनस्विनि । इति छ. ट. पाठः ॥ १३ ॥

नापराध्यति वीभत्सुर्न च पार्थो वृकोदरः ।
नकुलः सहदेवश्च नैव राजा युधिष्ठिरः ॥ १७
युध्यमाना हि कौरव्याः कृतमानाः परस्परम् ।
निहताः सहिताश्चान्यैस्तत्र नास्त्यप्रियं मम ॥ १८
किं तु कर्माकरोद्गीमो वासुदेवस्य पश्यतः ।

दुर्योधनं समाहूय गदायुद्धे महामनाः ॥ १९
शिक्षयाऽभ्यधिकं ज्ञात्वा चरन्तं बहुधा रणे ।
अधो नाभ्याः प्रहृतवांस्तन्मे कोपमवर्धयत् ॥ २०
कथं नु धर्मं धर्मज्ञाः समुद्दिष्टं महात्मभिः ।
त्यजेयुराहवे शूराः प्राणहेतोः कथंचन ॥ २१

॥ इति श्रीमन्महाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

भीमगान्धारीसंवादः ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्या भीमसेनोऽथ भीतवत् ।
गान्धारीं प्रत्युवाचेदं वचः सानुनयं तदा ॥ १
अधर्मो यदि वा धर्मस्त्रासात्तत्र मया कृतः ।
आत्मानं त्रातुकामेन तन्मे त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ २
न हि युद्धेन पुत्रस्ते धर्मेण स महाबलः ।
दुःशक्यः केनचिद्धर्तुमतो विषममाचरम् ॥ ३
अधर्मेण जितः पूर्वं तेन चापि युधिष्ठिरः ।
निकृताश्च सदैव स ततो विषममाचरम् ॥ ४
सैन्यस्यैकोऽवशिष्टोऽयं गदायुद्धे च वीर्यवान् ।
न त्यक्ष्यति हतं राज्यमिति वै तत्कृतं मया ॥ ५
एकपत्नीं च पाञ्चालीमेकवस्त्रां रजस्वलाम् ।
भवत्या विदितं सर्वमुक्तवान्यत्सुतस्तव ॥ ६
सुयोधनं त्वसंहृत्य न शक्या भूः ससागरा ।
केवला भोक्तुमस्माभिरतश्चैतत्कृतं मया ॥ ७
तच्चाप्यप्रियमस्माकं पुत्रस्ते समुपाचरत् ।
द्रौपद्या यत्सभामध्ये सव्यमूरुमदर्शयत् ॥ ८
तत्रैव वध्यः सोऽस्माकं दुराचारोऽम्ब ते सुतः ।
धर्मराजाज्ञया चैव स्थिताः स समये पुरा ॥ ९
वैरमुदीपितं राज्ञि पुत्रेण तव यन्महत् ।
हेशिताश्च वने नित्यं तत एतत्कृतं मया ॥ १०
वैरस्यास्य गताः पारं हत्वा दुर्योधनं रणे ।
राज्यं युधिष्ठिरे प्राप्ते वयं च गतमन्यवः ॥ ११

गान्धार्युवाच ।

न तस्यैवं वधस्तात यं प्रशंससि मे सुतम् ।
कृतवांश्चापि तत्सर्वं यदिदं भाषसे मयि ॥ १२
हताश्चे नकुले यत्तु वृषसेनेन भारत ।
अपिबः शोणितं सङ्क्षेपे दुःशासनशरीरजम् ॥ १३
सद्भिर्विगर्हितं घोरमनार्यजनसेवितम् ।
कूरं कर्माकृथास्तस्मात्तदयुक्तं वृकोदर ॥ १४
भीम उवाच ।
हताश्वं नकुलं दृष्ट्वा वृषसेनेन संयुगे ।
शत्रूणां तु प्रहृष्टानां त्रासः संजनिता मया ॥ १५
'स प्रतिज्ञामकरवं पिबाम्यसृगरेरिति ।'
रुधिरं नातिचक्राम दन्तोष्ठादम्ब मा शुचः ॥ १६
[अन्यस्यापि न पातव्यं रुधिरं किंपुनः स्वकम् ।
यथैवात्मा तथा आता विशेषो नास्ति कश्चन ॥ १७]
वैवस्वतो हि तद्वेद यथावत्कुलनन्दिनि ।
मा कृथा हृदि तन्मातर्न तत्पीतं मयाऽनघे ॥ १८
केशपक्षपरामर्शे द्रौपद्या द्यूतकारिते ।
क्रोधाद्यदब्रवं चाहं तच्च मे हृदि वर्तते ॥ १९
क्षत्रधर्माच्च्युतो राज्ञि भवेयं शाश्वतीः समाः ।
प्रतिज्ञां तामनिस्तीर्य ततस्तत्कृतवानहम् ॥ २०
अनिगृह्य पुरा पुत्रानस्मास्वनपकारिषु ।
न ममार्हसि कल्याणि दोषेण परिशङ्कितम् ॥ २१

कृतमानाः कृताहंकाराः ॥ १८ ॥ त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥
उक्तवान् नहि ते पतयः सन्तीत्यादि । राजपुत्रीं च पाञ्चली-

मिति श्र. पाठः ॥ ६ ॥ चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

गान्धार्युवाच ।

वृद्धस्यास्य शतं पुत्रान्निभंस्त्वमपराजितः ।

कस्मान्नाशेषयः कंचिद्येनाल्पमपराधितम् ॥ २२

संतानमावयोस्तात वृद्धयोर्हृतराज्ययोः ।

नाशेषयः कथं यष्टिमेकां वृद्धयुगस्य वै ॥ २३

शेषे ह्यवस्थिते तात पुत्राणामल्पकेऽपि च ।

मन्ददुःखं भवेदद्य यदि त्वं धर्ममाचरेः ॥ २४

॥ इति श्रीमन्महाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

युधिष्ठिरादिभिर्गान्धारीकुन्त्योरभिवादनम् ॥ १ ॥ सकुन्त्या गान्धार्या द्रौपदीसमाश्वासनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तमेवमुक्त्वा गान्धारी युधिष्ठिरमपृच्छत ।

क स राजेति सक्रोधा पुत्रपौत्रवधादिता ॥ १

तामभ्यगच्छत्कौन्तेयो वेपमानः कृताञ्जलिः ।

युधिष्ठिरस्तु गान्धारीं मधुरं वाक्यमब्रवीत् ॥ २

पुत्रहन्ता नृशंसोऽहं तव देवि युधिष्ठिरः ।

शापार्हः पृथिवीनाशे हेतुभूतः शपस्व माम् ॥ ३

नहि मे जीवितेनार्थो न राज्येन सुखेन वा ।

तादृशान्सुहृदो हत्वा प्रमूढस्य सुहृद्बुधः ॥ ४

तमेवंवादिनं भीतं संनिकर्षागतं तदा ।

नोवाच किंचिद्गान्धारी निःश्वासपरमा नृप ॥ ५

तस्यावनतदेहस्य पादयोर्निपतिष्यतः ।

युधिष्ठिरस्य नृपतेर्धर्मज्ञा दीर्घदर्शिनी ॥ ६

अङ्गुल्यग्राणि ददृशे देवी पट्टान्तरेण सा ।

ततः स कुनखीभूतो दर्शनीयनखो नृपः ॥ ७

तं दृष्ट्वा चार्जुनोऽगच्छद्वासुदेवस्य पृष्ठतः ॥ ८

एवं संचेष्टमानांस्तानितश्चेतश्च भारत ।

गान्धारी विगतक्रोधा सांत्वयामास मातृवत् ॥ ९

ते पाण्डवा अनुज्ञाता मातरं वीतमत्सराः ।

अभ्यगच्छन्त सहिताः पृथां पृथुलवक्षसः ॥ १०

चिरस्य दृष्ट्वा पुत्रान्सा पुत्राधिभिरभिप्लुता ।

बाष्पमाहारयदेवी वस्त्रेणावृत्य वै मुखम् ॥ ११

ततो बाष्पं समुत्सृज्य सह पुत्रैस्तदा पृथा ।

अपश्यदेनाञ्छस्त्रौवैर्वहुधा परिविक्षतान् ॥ १२

सा तानेकैकशः पुत्रान्संस्पृशन्ती पुनःपुनः ।

अन्वशोचत दुःखार्ता द्रौपदीं निहतात्मजाम् ।

रुदन्तीमथ पाश्चालीं ददर्श पतितां भुवि ॥ १३

द्रौपद्युवाच ।

आर्ये पौत्रास्तु ते सर्वे सौभद्रसहिता गताः ।

न त्वां तेऽद्याभिगच्छन्ति चिरं दृष्ट्वा अनिन्दिते ।

किन्तु राज्येन मे कार्यं विहीनायाः सुतैर्वरैः ॥ १४

तां समाश्वासयामास पृथा पृथुललोचना ।

उत्थाप्याङ्गेन सुदतीं रुदतीं शोककर्षिताम् ॥ १५

तथैव सहिता चापि पुत्रैरनुगता पृथा ।

अभ्यगच्छत गान्धारीमार्तामार्ततरा स्वयम् ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

तामुवाचाथ गान्धारी सह कुन्त्या यशस्विनीम् ।

मैवं पुत्रीति शोकार्ता पश्य मामपि दुःखितां ॥ १७

मन्ये लोकविनाशोऽयं कालपर्यायनोदितः ।

अवश्यभावी संप्राप्तः स्वभावाद्रोमहर्षणः ॥ १८

इदं तत्समनुमासं विदुरस्य वचो महत् ।

असिद्धानुनये कृष्णे यदुवाच महामतिः ॥ १९

तस्मिन्नपरिहार्येऽर्थे व्यतीते च विशेषतः ।

मा शुचो न हि शोच्यास्ते संग्रामे निधनं गताः ॥

यथैवाहं तथैव त्वं को वामाश्वासयिष्यति ।

ममैव ह्यपराधेन कुलमय्यं विनाशितम् ॥ २१

॥ इति श्रीमन्महाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

समाप्तं जलप्रदानिकं पर्व १ ।

(अथ स्त्रीविलापपर्व ॥ २ ॥)

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

गान्धार्या व्यासप्रसादलब्धदिव्यचक्षुषा रणाङ्गणदर्शनम् ॥ १ ॥ धृतराष्ट्रयुधिष्ठिरादीनां स्त्रीभिः सह रणभूमिप्रवेशः ॥ २ ॥ स्त्रीणां विलापः ॥ ३ ॥ गान्धार्या कृष्णाय विलपत्सुपादिप्रदर्शनम् ॥ ४ ॥

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा तु गान्धारी कुरूणामवकर्तनम् ।
अपश्यत्तत्र तिष्ठन्ती सर्वे तत्र यथास्थितम् ॥ १
पतिव्रता महाभागा समानव्रतचारिणी ।
उग्रेण तपसा युक्ता सततं सत्यवादिनी ॥ २
वरदानेन कृष्णस्य महर्षेः पुण्यकर्मणः ।
दिव्यज्ञानबलोपेता विविधं पर्यदेवयत् ॥ ३
ददर्श सा बुद्धिमती दूरादपि यथाऽन्तिके ।
रणाजिरं तद्वीराणामद्भुतं रोमहर्षणम् ॥ ४
अस्थिकेशवसाकीर्णं शोणितौघपरिप्लुतम् ।
शरीरैर्वहुसाहसैर्विनिर्कीर्णं समन्ततः ॥ ५
गजाश्वरथयोधानामावृतं रुधिराविलैः ।
शरीरैरशिरस्कैश्च विदेहैश्च शिरोगणैः ॥ ६
गजाश्वनरवीराणां निःसत्त्वैरभिसंवृतम् ।
सृगालवलगोमायुकङ्ककाकनिषेवितम् ॥ ७
रक्षसां पुरुषादानां मोदनं कुरराकुलम् ।
अशिवाभिः शिवाभिश्च नादितं गृध्रसेवितम् ॥ ८
ततो व्यासाभ्यनुज्ञातो धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
पाण्डुपुत्राश्च ते सर्वे युधिष्ठिरपुरोगमाः ॥ ९
वासुदेवं पुरस्कृत्य हतबन्धुं च पार्थिवम् ।
कुरुस्त्रियः समादाय जग्मुरायोधनं प्रति ॥ १०
समासाद्य कुरुक्षेत्रं ताः स्त्रियो निहतेश्वराः ।
अपश्यन्त हतास्तत्र पुत्रान्भ्रातृन्पितृन्पतीन् ॥ ११
क्रव्यादैर्भक्ष्यमाणांश्च गोमायुवलवायसैः ।
भूतैः पिशाचै रक्षोभिर्विविधैश्च निशाचरैः ॥ १२
रुद्राक्रीडनिभं दृष्ट्वा तदा विशसनं स्त्रियः ।
कुर्य इव शोकार्ता विक्रोशन्त्यो निपेतिरे ॥ १३
अदृष्टपूर्वं पश्यन्त्यो दुःखार्ता भरतस्त्रियः ।

शरीरेषु स्वलन्त्यश्च न्यपतंश्च परासुवत् ॥ १४
श्रान्तानां चाप्यनाथानां क्रन्दन्तीनां भृशं तदा ।
पाञ्चालकुरुर्योषाणां कृपणं तदभून्महत् ॥ १५
दुःखोपहतचित्ताभिः समन्तादनुनादितम् ।
दृष्ट्वाऽऽयोधनमत्युग्रं धर्मज्ञा सुबलात्मजा ॥ १६
ततः सा पुण्डरीकाक्षमामभ्य पुरुषोत्तमम् ।
कुरूणां वैशसं दृष्ट्वा इदं वचनमब्रवीत् ॥ १७
पश्यैताः पुण्डरीकाक्ष सुषा मे निहतेश्वराः ।
प्रकीर्णकेशाः क्रोशन्तीः कुररीरिव माधव ॥ १८
अमूस्त्वभिसमागम्य स्मरन्त्यो भरतर्षभान् ।
पृथगेवानुपद्यन्ते पुत्रान्भ्रातृन्पितृन्पतीन् ॥ १९
वीरसूभिर्महाबाहो हतपुत्राभिरावृतम् ।
कचिच्च वीरपत्नीभिर्हतवीराभिरावृतम् ॥ २०
शोभितं पुरुषव्याघ्रैः कर्णभीष्माभिमन्युभिः ।
द्रोणद्रुपदशल्यैश्च ज्वलद्भिरिव पावकैः ॥ २१
काञ्चनैः कवचैर्निष्कैर्मणिभिश्च महाधनैः ।
अद्भुतैर्हस्तकेयूरैः स्रग्भिश्च समलंकृतम् ॥ २२
वीरबाहुविस्मृताभिः शक्तिभिः परिघैरपि ।
खड्गैश्च विविधैस्तीक्ष्णैः सशरैश्च शरासनैः ॥ २३
क्रव्यादसङ्घैर्मुदितैस्तिष्ठद्भिः सहितैः कचित् ।
कचिदाक्रीडमानैश्च शयानैश्चापरैः कचित् ॥ २४
एतदेवंविधं वीर संपश्यायोधनं विभो ।
'त्वया तु श्रावितं कर्म पुष्कराक्ष महाद्युते ।'
पश्यमाना हि दह्यामि शोकेनाहं जनार्दन ॥ २५
पाञ्चालानां कुरूणां च विनाशं मधुसूदन ।
पञ्चानामपि भूतानामहं वधमचिन्तयम् ॥ २६
तान्सुपर्णाश्च गृध्राश्च कर्षयन्त्यसृगुक्षितान् ।
विगृह्य चरणैर्गृध्रा भक्षयन्ति सहस्रशः ॥ २७

अवकर्तनं बुद्धस्थानम् । सर्वं दिव्येन चक्षुषेति ज्ञ. पाठः ॥ १॥
पञ्चानां भूतानां पृथिव्यादीनाम् । कुरुपाञ्चालवधात्कृतं पाञ्च-

भौतिकं जगन्नष्टमिति भावः ॥ २६ ॥

जयद्रथस्य कर्णस्य तथैव द्रोणभीष्मयोः ।
 अभिमन्योर्विनाशं च कश्चिन्तयितुमर्हति ॥ २८
 अवध्यकल्पाभिहतान्गतसत्त्वानचेतसः ।
 गृध्रकङ्कवलश्येनश्चसृगालसमावृतान् ॥ २९
 अमर्षवशमापन्नान्दुर्योधनवशे स्थितान् ।
 पश्येमान्पुरुषव्याघ्रान्संशान्तान्पावकानिव ॥ ३०
 शयनान्युचिताः सर्वे मृदूनि विमलानि च ।
 विपन्नास्तेऽद्य वसुधां विवृतामधिशेरते ॥ ३१
 वन्दिभिः सततं काले स्तुवद्भिरभिनन्दिताः ।
 शिवानामशिवा घोराः शृण्वन्ति विविधा गिरः ॥
 ये पुरा शेरते वीराः शयनेषु यशस्विनः ।
 चन्दनागुरुदिग्धास्तेऽद्य पांसुषु शेरते ॥ ३३
 तेषामाभरणान्येते गृध्रगोमायुवायसाः ।
 आक्षिपन्ति शिवा घोरा विनदन्यः पुनः पुनः ॥ ३४
 बाणान्विनिशितान्पीतान्निस्त्रिंशान्विमला गदाः ।
 युद्धाभिमानिनः सर्वे जीवन्त इव विभ्रति ॥ ३५
 सुरुषवर्णा बहवः क्रव्यादैरवघटिताः ।
 ऋषभप्रतिरूपाक्षाः शेरते च सहस्रशः ॥ ३६
 अपरे पुनरालिङ्ग्य गदाः परिघवाहवः ।
 शेरतेऽभिमुखाः शूरा दयिता इव योषितः ॥ ३७
 विभ्रतः कवचान्यन्ये विमलान्यायुधानि च ।
 न धर्षयन्ति क्रव्यादा जीवन्तीति जनार्दन ॥ ३८
 क्रव्यादैः कृष्यमाणानामपरेषां महात्मनाम् ।
 शातकौम्भ्यः स्रजश्चित्रा विप्रकीर्णाः समन्ततः ॥ ३९
 एते गोमायवो भीमा निहतानां यशस्विनाम् ।
 कण्ठान्तरगतान्हारानाक्षिपन्ति सहस्रशः ॥ ४०
 सर्वेष्वपररात्रेषु यानवन्दन्त वन्दिनः ।
 स्तुतिभिश्च परार्ध्याभिरुपचारैश्च शिक्षिताः ॥ ४१
 तानद्य परिदेवन्ति दुःखार्ताः परमाङ्गनाः ।
 कृपणा वृष्णिशार्दूल दुःखशोकार्दिता भृशम् ॥ ४२
 रक्तोत्पलवनानीव विभान्ति रुचिराणि च ।
 मुखानि परमस्त्रीणां परिशुष्काणि केशव ॥ ४३
 रुदित्वा विरता ह्येता ध्यायन्त्यः सपरिक्रमाः ।
 कुरुस्त्रियोऽभिगच्छन्ति तेन तेनैव दुःखिताः ॥ ४४
 शयनानि आस्तीर्वेति शेषः ॥ ३९ ॥ एताः शोचन्तीरभिलक्ष्येति

एतान्यादित्यवर्णानि तपनीयनिभानि च ।
 पश्य रोदनताम्राणि वक्राणि कुर्योषिताम् ॥ ४५
 श्यामानां वरवर्णानां गौरीणामेकवाससाम् ।
 दुर्योधनवरस्त्रीणां पश्य वृन्दानि केशव ॥ ४६
 आसामपरिपूर्णार्थं निशम्य परिदेवितम् ।
 इतरेतरसंक्रन्दाद्य विजानन्ति योषितः ॥ ४७
 एता दीर्घमिवोच्छ्वस्य विकुश्ल्य च विलप्य च ।
 विस्पन्दमाना दुःखेन वीरा जहति जीवितम् ॥ ४८
 बह्व्यो दृष्ट्वा शरीराणि क्रोशन्ति विलपन्ति च ।
 पाणिभिश्चापरा घ्नन्ति शिरांसि मृदुपाणयः ॥ ४९
 शिरोभिः पतितैर्हस्तैः सर्वाङ्गैः खण्डशः कृतैः ।
 इतरेतरसंपृक्तैराकीर्णा भाति मेदिनी ॥ ५०
 विशिरस्कानथो कायान्दृष्ट्वा ह्येताननिन्दितान् ।
 मुह्यन्त्यनुचिता नार्यो विदेहानि शिरांसि च ॥ ५१
 शिरः कायेन संधाय प्रेक्षमाणा विचेतसः ।
 अपश्यन्त्योऽपरं तत्र नेदमस्वेऽति दुःखिताः ॥ ५२
 बाहूरुचरणानन्यान्विशिखोन्मथितान्पृथक् ।
 संदधत्योऽसुखाविष्टा मूर्च्छन्त्येताः पुनः पुनः ॥ ५३
 उत्कृत्तशिरसश्चान्यान्विजग्धान्मृगपक्षिभिः ।
 दृष्ट्वा काश्चिन्न जानन्ति भर्तुन्भरतयोषितः ॥ ५४
 पाणिभिश्चापरा घ्नन्ति शिरांसि मधुमृदन ।
 प्रेक्ष्य भ्रातृन्पितृन्पुत्रान्पतींश्च निहतान्परैः ॥ ५५
 बाहुभिश्च सख्यैश्च शिरोभिश्च सकुण्डलैः ।
 अगम्यकल्पा पृथिवी मांसशोणितकर्दमा ।
 बभूव भरतश्रेष्ठ प्राणिभिर्गतजीवितैः ॥ ५६
 न दुःखेषूचिताः पूर्वं दुःखं गाहन्त्यनिन्दिताः ।
 भ्रातृभिः पतिभिः पुत्रैरुपाकीर्णा वसुंधराम् ॥ ५७
 यूथानीव किशोरीणां सुकेशीनां जनार्दन ।
 स्नुषाणां धृतराष्ट्रस्य पश्य वृन्दान्यनेकशः ॥ ५८
 इतो दुःखतरं किंनु केशव प्रतिभाति मे ।
 यदिमाः कुर्वते सर्वा स्वमुच्चावचं स्त्रियः ॥ ५९
 नूनमाचरितं पापं मया पूर्वेषु जन्मसु ।
 या पश्यामि हतान्पुत्रान्पौत्रान्भ्रातृंश्च माधव ॥ ६०
 शेषः ॥ ४८ ॥ विजग्धान्भक्षितान् ॥ ५४ ॥ षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

एवमार्ता विलपती समाभाष्य जनार्दनम् ।

गान्धारी पुत्रशोकार्ता ददर्श निहतं सुतम् ॥ ६१

॥ इति श्रीमन्महाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

गान्धार्या दुर्योधनमालिङ्ग्य परिदेवनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

दुर्योधनं हतं दृष्ट्वा गान्धारी शोककण्ठिता ।

सहसा न्यपतद्भूमौ छिन्नेव कदली वने ॥ १

सा तु लब्ध्वा पुनः संज्ञां विक्रुश्य च विलप्य च ।

दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य शयानं रुधिरोक्षितम् ॥ २

परिष्वज्याथ गान्धारी कृष्णं पर्यदेवयत् ।

हाहापुत्रेति शोकार्ता विललापाकुलेन्द्रिया ॥ ३

सुगूढजत्रु विपुलं हारनिष्कविभूषितम् ।

वारिणा नेत्रजेनोरः सिञ्चन्ती शोकतापिता ॥ ४

समीपस्थं हृषीकेशमिदं वचनमब्रवीत् ।

उपस्थितेऽस्मिन्संग्रामे ज्ञातीनां संक्षये विभो ॥ ५

मामयं ग्राह्यं वाष्ण्यं प्राञ्जलिर्नृपसत्तमः ।

अस्मिञ्ज्ञातिसमुद्रपे जयमम्बा ब्रवीतु मे ॥ ६

इत्युक्ते जानती सर्वमहं स्वव्यसनागमम् ।

अब्रुवं पुरुषव्याघ्र यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ७

तथा तु युध्यमानस्त्वं संग्रह्य सुपुत्रक ।

ध्रुवं शस्त्रजिताल्लोकान्प्राप्स्यस्मरवत्प्रभो ॥ ८

इत्येवमब्रुवं पूर्वं नैनं शोचामि वै प्रभो ।

धृतराष्ट्रं तु शोचामि कृष्णं हतबान्धवम् ॥ ९

अमर्षणं युधां श्रेष्ठं कृतास्त्रं युद्धदुर्मदम् ।

शयानं वीरशयने पश्य माधव मे सुतम् ॥ १०

योऽयं मूर्धावसिक्तानामग्रे याति परंतपः ।

सोऽयं पांसुषु शेतेऽद्य पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ ११

ध्रुवं दुर्योधनो वीरो गतिं न सुलभां गतः ।

तथा ह्यभिमुखः शेते शयने वीरसेविते ॥ १२

यं पुरा पर्युपासीना रमयन्ति वरस्त्रियः ।

तं वीरशयने सुप्तं रमयन्त्यशिवाः शिवाः ॥ १३

यं पुरा पर्युपासीना रमयन्ति महीक्षितः ।

महीतलस्थं निहतं गृध्रास्तं पर्युपासते ॥ १४

यं पुरा व्यजनैरम्यैरुपवीजन्ति योषितः ।

तमद्य पक्षव्यजनै रूपवीजन्ति पक्षिणः ॥ १५

एष शेते महाबाहुर्बलवान्सत्यविक्रमः ।

सिंहेनेव द्विपः सङ्ख्ये भीमसेनेन पातितः ॥ १६

पश्य दुर्योधनं कृष्ण शयानं रुधिरोक्षितम् ।

निहतं भीमसेनेन गदां संमृज्य भारत ॥ १७

अक्षौहिणीर्महाबाहुर्दश चैकां च केशव ।

आनयद्यः पुरा सङ्ख्ये सोऽनयान्निधनं गतः ॥ १८

एष दुर्योधनः शेते महेष्वासो महाबलः ।

शार्दूल इव सिंहेन भीमसेनेन पातितः ॥ १९

विदुरं ह्यवमत्येष पितरं चैव मन्दभाक् ।

बालो वृद्धावमानेन मन्दो मृत्युवशं गतः ॥ २०

निःसपत्ना मही यस्य त्रयोदशसमाः स्थिता ।

स शेते निहतो भूमौ पुत्रो मे पृथिवीपतिः ॥ २१

अपश्यं कृष्ण पृथिवीं धार्तराष्ट्रानुशासिताम् ।

पूर्णां हस्तिगवाश्चैश्च वाष्ण्यं न तु तच्चिरम् ॥ २२

तामेवाद्य महाबाहो पश्याम्यन्यानुशासिताम् ।

हीनां हस्तिगवाश्चेन किंनु जीवामि माधव ॥ २३

इदं कष्टतरं पश्य पुत्रस्यापि वधान्मम ।

या इमाः पर्युपासन्ते हताञ्छूरान्रणे स्त्रियः ॥ २४

प्रकीर्णकेशां सुश्रोणीं दुर्योधनभुजाङ्गगाम् ।

रुक्मवेदिनिभां पश्य कृष्ण लक्ष्मणमातरम् ॥ २५

नूनमेवा पुरा बाला जीवमाने महाभुजे ।

भुजावाश्रित्य रमते सुभुजस्य मनस्विनी ॥ २६

कथं तु शतधा नेदं हृदयं मम दीर्यते ।

पश्यन्त्या निहतं पुत्रं पौत्रेण सहितं रणे ॥ २७

पुत्रं रुधिरसंसिक्तमुपजिघ्रत्यनिन्दिता ।

दुर्योधनं तु वामोरुः पाणिना परिमार्जती ॥ २८

किंनु शोचति भर्तारं हतपुत्रं मनस्विनी ।

तथा ह्यवस्थिता भाति पुत्रं चाप्यभिवीक्ष्य सा ॥ २९

पुत्रेण सहितं रणे इति ज्ञ. पाठः ॥ २७ ॥

स्वशिरः पञ्चशाखाभ्यामभिहत्यायतेक्षणा ।
पतत्युरसि वीरस्य कुरुराजस्य माधव ॥ ३०
पुण्डरीकनिभा भाति पुण्डरीकान्तरप्रभा ।

मुखं प्रमृज्य पुत्रस्य भर्तुश्चैव तपस्विनी ॥ ३१
यदि सत्यागमाः सन्ति यदि वै श्रुतयस्तथा ।
ध्रुवं लोकानवाप्तोऽयं नृपो बाहुबलार्जितान् ॥ ३२

॥ इति श्रीमन्महाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

कृष्णं प्रति गान्धारीवचनम् ॥ १ ॥

गान्धार्युवाच ।
पश्य माधव पुत्रान्मे शतसङ्ख्याजितकृमान् ।
गदया भीमसेनेन भूयिष्ठं निहतान्तरे ॥ १
इदं दुःखतरं मेऽद्य यदिमा मुक्तमूर्धजाः ।
हतपुत्रा रणे बालाः परिधावन्ति मे खुपाः ॥ २
प्रासादतलचारिण्यश्वरणैर्भूषणान्वितैः ।
कायेनाद्य स्पृशन्तीमां रुधिरार्द्रा वसुंधराम् ॥ ३
कृच्छ्रादुत्सारयन्ति स्म गृध्रगोमायुवायसान् ।
दुःखेनार्ता विघूर्णन्त्यो मत्ता इव चरन्त्युत ॥ ४
एषाऽन्या त्वनवद्याङ्गी करसंमितमध्यमा ।
घोरमायोधनं दृष्ट्वा निपतत्यतिदुःखिता ॥ ५
दृष्ट्वा मे पार्थिवसुतामेतां लक्ष्मणमातरम् ।
राजपुत्रीं महाबाहो मनो न ह्युपशाम्यति ॥ ६
भ्रातृश्वान्याः पितृश्वान्याः पुत्रांश्च निहतान्भुवि ।
दृष्ट्वा परिपतन्त्येताः प्रगृह्य सुमहाभुजान् ॥ ७
मध्यमानां तु नारीणां वृद्धानां चापराजित ।
आक्रन्दं हतबन्धूनां दारुणे वैशसे शृणु ॥ ८
रथनीडानि देहांश्च हतानां गजवाजिनाम् ।
आश्रित्य श्रममोहार्ताः स्थिताः पश्य महाभुज ॥ ९
अन्या चापहतं कायाचारुकुण्डलमुन्नसम् ।
स्वस्य बन्धोः शिरः कृष्ण गृहीत्वा पश्य तिष्ठति ॥ १०
पूर्वजातिकृतं पापं मन्ये नाल्पमिवानघ ।
एताभिर्निर्वद्याभिर्मया चैवालपपुण्यया ।
यदिदं धर्मराजेन घातितं नो जनार्दन ॥ ११
न हि नाशोऽस्ति वाष्ण्यै कर्मणोः शुभपापयोः ॥ १२
प्रत्यग्रवयसः पश्य दर्शनीयकुचाननाः ।

कुलेषु जाता ह्रीमत्यः कृष्णपक्ष्माक्षिमूर्धजाः ॥ १३
हंसगद्गदभाषिण्यो दुःखशोकप्रमोहिताः ।
सारस्य इव वाशन्यः पतिताः पश्य माधव ॥ १४
कुलपद्मप्रकाशानि पुण्डरीकाक्ष योषिताम् ।
अनवद्यानि वक्त्राणि तापयत्येष रश्मिवान् ॥ १५
सैर्घ्याणां मम पुत्राणां वासुदेवावरोधनम् ।
मत्तमातङ्गदर्पाणां पश्यन्त्यद्य पृथग्जनाः ॥ १६
शतचन्द्राणि चर्माणि ध्वजांश्चादित्यवर्चसः ।
रौक्माणि चैव वर्माणि निष्कानपि च काञ्चनान् ॥ १७
शिरस्त्राणानि चैतानि पुत्राणां मे महीतले ।
पश्य दीप्तानि गोविन्द पावकान्सुहृदानिव ॥ १८
एष दुःशासनः शेते शूरेणामित्रघातिना ।
पीतशोणितसर्वाङ्गो युधि भीमेन पातितः ॥ १९
गदया भीमसेनेन पश्य माधव मे सुतम् ।
धूतकेशाननुस्मृत्य द्रौपदीचोदितेन च ॥ २०
उक्ता ह्यनेन पाञ्चाली सभायां धूतनिर्जिता ।
प्रियं चिकीर्षता भ्रातुः कर्णस्य च जनार्दन ॥ २१
सहैव सहदेवेन नकुलेनार्जुनेन च ।
दासीभूताऽसि पाञ्चालि क्षिप्रं प्रविश नो गृहान् ॥ २२
ततोऽहमध्रुवं कृष्ण तदा दुर्योधनं नृपम् ।
मृत्युपाशपरिक्षिप्तां द्रौपदीं पुत्र वर्जय ॥ २३
निघोर्धनं सुदुर्बुद्धिं मातुलं कलहप्रियम् ।
क्षिप्रमेनं परित्यज्य पुत्र संशाम्य पाण्डवैः ॥ २४
न बुद्ध्यसे त्वं दुर्बुद्धे भीमसेनममर्षणम् ।
वाङ्माराचैस्तुदंस्तीक्ष्णैरुल्काभिरिव कुञ्जरम् ॥ २५
तानेवं रहसि क्रुद्धो वाक्शल्यानवधारयन् ।
उत्ससर्ज विषं तेषु सर्पो गोवृषभेष्विव ॥ २६

पञ्चशाखाभ्यां पञ्चाङ्गुलिभ्यां पाणिभ्याम् ॥ ३० ॥ सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

करसंमितमध्यमा मुष्टिप्रमितमध्या ॥ ५ ॥ क्षिप्रं शकुनिं पुत्र वर्जयेति झ. पाठः ॥ २३ ॥ अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

एष दुःशासनः शेते विक्षिप्य विपुलौ भुजौ ।

निहतो भीमसेनेन सिंहेनेव महागजः ॥ २७

अत्यर्थमकरोद्रौद्रं भीमसेनोऽत्यमर्षणः ।

दुःशासनस्य यत्कुद्रोऽपिबच्छोणितमाहवे ॥ २८

॥ इति श्रीमन्महाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

कृष्णप्रति गान्धारीवचनम् ॥ १ ॥

गान्धार्युवाच ।

एष माधव पुत्रो मे विकर्णः प्राज्ञसंमतः ।

भूमौ विनिहतः शेते भीमेन शतधा कृतः ॥ १

गजमध्ये हतः शेते विकर्णो मधुसूदन ।

नीलमेघपरिक्षिप्तः शरदीव निशाकरः ॥ २

अस्य चापग्रहेणैव पाणिः कृतकिणो महान् ।

कथंचिच्छिद्यते गृध्रैरत्तुकामैस्तलत्रवान् ॥ ३

अस्य भार्याऽऽमिषप्रेप्सुन्गृध्रकाकांस्तपस्विनी ।

वारयत्यनिशं बाला न च शक्नोति माधव ॥ ४

युवा वृन्दारकसमो विकर्णः पुरुषर्षभ ।

सुखोपितः सुखार्हश्च शेते पांसुषु माधव ॥ ५

कर्णिनालीकनाराचैर्भिन्नमर्माणमाहवे ।

अद्यापि न जहात्येनं लक्ष्मीर्भरतसत्तमम् ॥ ६

एष संग्रामशूरेण प्रतिज्ञां पालयिष्यता ।

दुर्मुखोऽभिमुखः शेते हतोऽरिगणहारेण ॥ ७

तस्यैतद्गदनं कृष्ण श्वापदैरर्धभक्षितम् ।

विभात्यभ्यधिकं तात सप्तम्यामिव चन्द्रमाः ॥ ८

शूरस्य हि रणे कृष्ण पश्याननमथेदृशम् ।

स कथं निहतोऽमित्रैः पांसून्प्रसति मे सुतः ॥ ९

यस्याहवमुखे सौम्य स्थाता नैवोपपद्यते ।

स कथं दुर्मुखोऽमित्रैर्हतो विबुधलोकजित् ॥ १०

चित्रसेनं हतं भूमौ शयानं मधुसूदन ।

धार्तराष्ट्रमिमं पश्य प्रतिमानं धनुष्मताम् ॥ ११

तं चित्रमाल्याभरणं युवत्यः शोककशिंताः ।

कव्यादसङ्गैः सहिता रुदन्यः पर्युपासते ॥ १२

स्त्रीणां रुदितनिर्घोषः श्वापदानां च गर्जितम् ।

चित्ररूपमिदं कृष्ण विमृश्य प्रतिभाति मे ॥ १३

युवा वृन्दारको नित्यं प्रवरस्त्रीनिषेवितः ।

विविंशतिरसौ शेते ध्वस्तः पांसुषु माधव ॥ १४

शरसंकुत्तवर्माणं वीरं विशसने हतम् ।

परिवार्यासते गृध्राः परिविशं विविंशतिम् ॥ १५

प्रविश्य समरे शूरः पाण्डवानामनीकिनीम् ।

स वीरशयने शेते परः सत्पुरुषोचिते ॥ १६

स्मितोपपन्नं सुनसं सुभ्रु ताराधिपोपमम् ।

अतीव सौम्यवदनं कृष्ण पश्य विविंशतेः ॥ १७

यं सा तं पर्युपासन्ते बहुधा वरयोपितः ।

क्रीडन्तमिव गन्धर्वं देवकन्याः सहस्रशः ॥ १८

हन्तारं परसैन्यानां शूरं समितिशोभनम् ।

निर्वर्णममित्राणां दुःसहं विषहेत कः ॥ १९

दुःसहस्यैतदाभाति शरीरं संवृतं शरैः ।

गिरिरात्मरुहैः फुल्लैः कर्णिकारैरिवाचितः ॥ २०

शातकौम्भ्या स्रजा भाति कवचेन च भास्वता ।

अग्निनेव गिरिः श्वेतो गतासुरपि दुःसहः ॥ २१

॥ इति श्रीमन्महाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

कृष्णप्रति गान्धार्या रुदन्तीनां स्त्रीणां प्रदर्शनम् ॥ १ ॥

गान्धार्युवाच ।

अध्यर्धगुणमाहुर्यं बले शौर्यं च केशव ।

अध्यर्धगुणं सार्धगुणम् ॥ १ ॥

पित्रा त्वया च दाशार्हं दृप्तं सिंहमिवोत्कटम् ॥ १

यो विभेद चमूमेको मम पुत्रस्य दुर्भिदाम् ।

स भूत्वा मृत्युरन्येषां स्वयं मृत्युवशं गतः ॥ २

तस्योपलक्ष्ये कृष्ण कार्णोर्मिततेजसः ।
 अभिमन्योर्हृतस्यापि प्रभा नैवोपशाम्यति ॥ ३
 एषा विराटदुहिता स्नुषा गाण्डीवधन्वनः ।
 हतं बाला पतिं वीरं दृष्ट्वा शोचत्यनिन्दिता ॥ ४
 तमेषा हि समागम्य भार्या भर्तारमन्तिके ।
 विराटदुहिता कृष्ण पाणिना परिमार्जति ॥ ५
 तस्य वक्रमुपाग्राय सौभद्रस्य मनस्विनी ।
 विबुद्धकमलाकारं कम्बुवृत्तशिरोधरम् ॥ ६
 कामरूपवती चैषा परिष्वजति भामिनी ।
 लज्जमाना पुरा चैनं माध्वीकमदमूर्च्छिता ॥ ७
 तस्य क्षतजसंदिग्धं जातरूपपरिष्कृतम् ।
 विमुच्य कवचं कृष्ण शरीरमभिवीक्षते ॥ ८
 अवैक्षमाणा तं बाला कृष्ण त्वामभिभाषते ।
 अयं ते पुण्डरीकाक्ष सदृशाक्षो निपातितः ॥ ९
 बले वीर्ये च सदृशस्तेजसा चैव तेऽनघ ।
 रूपेण च तथाऽत्यर्थं शेते भुवि निपातितः ॥ १०
 अत्यन्तं सुकुमारस्य राङ्गवाजिनशायिनः ।
 कचिदद्य शरीरं ते भूमौ न परितप्यते ॥ ११
 मातङ्गभुजवर्ष्माणौ ज्याक्षेपकठिनत्वचौ ।
 काञ्चनाङ्गदिनौ शेते निक्षिप्य विपुलौ भुजौ ।
 व्यायम्य बहुधा नूनं सुखसुप्तः श्रमादिव ॥ १२
 एवं विलपतीमार्ता किं मां न प्रतिभाषसे ।
 न स्मराम्यपराधं ते किं मां न प्रतिभाषसे ॥ १३
 ननु मां त्वं पुरा दूरादभिवीक्ष्याभिभाषसे ।
 न स्मराम्यपराधं मे किं मां न प्रतिभाषसे ॥ १४
 आर्यामार्य सुभद्रां त्वमिमांश्च त्रिदशोपमान् ।
 पितृन्मां चैव दुःखार्ता विहाय क्व गमिष्यसि ॥ १५
 तस्य शोणितदिग्धान्वै केशानुन्नम्य पाणिना ।
 उत्सङ्गे वक्रमाधाय जीवन्तमिव पृच्छति ॥ १६
 स्वस्तीयं वासुदेवस्य पुत्रं गाण्डीवधन्वनः ।
 कथं त्वां रणमध्यस्थं जघुरेते महारथाः ॥ १७
 धिगस्तु क्रूरकर्तृस्तान्कृपकर्णजयद्रथान् ।

द्रोणद्रौणायनी चोभौ यैरहं विधवा कृता ॥ १८
 रथर्षभाणां सर्वेषां कथमासीत्तदा मनः ।
 बालं त्वां परिवार्यैकमनेकेषां च जघ्नताम् ॥ १९
 कथं नु पाण्डवानां च पाञ्चालानां तु पश्यताम् ।
 त्वं वीर निधनं प्राप्तो नाथवान्सन्ननाथवत् ॥ २०
 दृष्ट्वा बहुभिराक्रन्दे निहतं त्वां पिता तव ।
 वीरः पुरुषशार्दूलः कथं जीवति पाण्डवः ॥ २१
 न राज्यलाभो विपुलः शत्रूणां च पराभवः ।
 प्रीतिं धास्यति पार्थानां त्वामृते पुष्करेक्षणे ॥ २२
 तव शस्त्रजिताँल्लोकान्धर्मेण च दमेन च ।
 क्षिप्रमन्वागमिष्यामि तत्र मां प्रतिपालय ॥ २३
 दुर्मरं पुनरप्राप्ते काले भवति केनचित् ।
 यदहं त्वां रणे दृष्ट्वा हतं जीवामि दुर्भगा ॥ २४
 कामिदानीं नरव्याघ्र श्लक्ष्णया स्मितया गिरा ।
 पितृलोके समेत्यान्यां मामिवामन्नयिष्यसि ॥ २५
 नूनमप्सरसां स्वर्गे मनांसि प्रमथिष्यसि ।
 परमेण च रूपेण गिरा च स्मितपूर्वया ॥ २६
 प्राप्य पुण्यकृताँल्लोकानप्सरोभिः समेयिवान् ।
 सौभद्र विहरन्काले स्मरेथाः सुकृतानि मे ॥ २७
 एतावानिह संवासो विहितस्ते मया सह ।
 षण्मासान्सप्तमे मासि त्वं वीर निधनं गतः ॥ २८
 इत्युक्तवचनामेनामपकर्षन्ति दुःखिताम् ।
 उत्तरां मोघसंकल्पां मत्स्यराजकुलस्त्रियः ॥ २९
 उत्तरामपकृष्यैनामार्तामार्ततराः स्वयम् ।
 विराटं निहतं दृष्ट्वा क्रोशन्ति विलपन्ति च ॥ ३०
 द्रोणास्त्रशरसंकृतं शयानं रुधिरोक्षितम् ।
 विराटं वितुदन्त्येते गृध्रगोमायुवायसाः ॥ ३१
 वितुधमानं विहगैर्विराटमसितेक्षणाः ।
 न शक्नुवन्ति विहगान्निवारयितुमातुराः ॥ ३२
 आसामातपतप्तानामायासेन च योषिताम् ।
 श्रमेण च विवर्णानां वक्राणां विभुतं वपुः ॥ ३३
 उत्तरं चाभिमन्युं च काम्भोजं च सुदक्षिणम् ।

दुष्करं पुनरप्राप्तं काले भवति केनचित् इति क. पाठः ।
 दुष्करं प्रति न प्राप्तमित्यादि छ. ट. पाठः ॥ २४ ॥

वपुः शस्ताकृतिः । वपुः क्लीबं तनौ शस्ताकृतावपीति मेदिनी
 ॥ ३३ ॥ विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

कार्ष्णिनाऽभिहतं पश्य लक्ष्मणं प्रियदर्शनम् । आयोधनशिरोमध्ये शयानं पश्य माधव ॥ ३४
 ॥ इति श्रीमन्महाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

कृष्णं प्रति गान्धार्या कर्णशरीरस्य विलपन्तीनां तत्स्त्रीणां च प्रदर्शनम् ॥ १ ॥

गान्धार्युवाच । एष वैकर्तनः शेते महेष्वासो महारथः । ज्वलितानलवत्सङ्क्षेपे संशान्तः पार्थतेजसा ॥ १ पश्य वैकर्तनं कर्णं निहत्यातिरथान्बहून् । शोणितौघपरीताङ्गं शयानं पतितं भुवि ॥ २ अमर्षी दीर्घरोपश्च महेष्वासो महारथः । रणे विनिहतः शेते शूरो गाण्डीवधन्वना ॥ ३ यं स पाण्डवसंत्रासान्मम पुत्रा महारथाः । प्रायुध्यन्त पुरस्कृत्य मातङ्गा इव यूथपम् ॥ ४ शार्दूलमिव सिंहेन समरे सव्यसाचिना । मातङ्गमिव मत्सेन मातङ्गेन निपातितम् ॥ ५ तमेताः पुरुषव्याघ्र निहतं शूरमाहवे । प्रकीर्णमूर्धजास्तस्य स्त्रियस्तं पर्युपासते ॥ ६ उद्विग्नः सततं यस्माद्धर्मराजो युधिष्ठिरः । त्रयोदशसमा निद्रां चिन्तयन्नाध्यगच्छत ॥ ७ अनादृष्यः परैर्युद्धे शत्रुभिर्मघवानिव । युगान्ताग्निरिवार्चिष्मान्निमवानिव सुस्थिरः ॥ ८ स भूत्वा शरणं पूर्वं धार्तराष्ट्रस्य माधव ।	भूमौ विनिहतः शेते वातमग्न इव द्रुमः ॥ ९ पश्य कर्णस्य पत्नीं त्वं वृषसेनस्य मातरम् । लालप्यमानां करुणं रुदतीं पतितां भुवि ॥ १० आचार्यशापोऽनुगतो ध्रुवं त्वां यदग्रसचक्रमियं धरित्री । ततः शरेणापहतं शिरस्ते धनञ्जयेनाहवचक्रमध्ये ॥ ११ हाहा धिगेषा पतिता विसंज्ञा समीक्ष्य जाम्बूनदबद्धकक्षम् । कर्णं महाबाहुमदीनसत्त्वं सुपेणमाता रुदती भृशार्ता ॥ १२ अल्पावशेषोऽहि कृतो महात्मा शरीरभक्षैः परिभक्ष्यद्भिः । द्रष्टुं न संप्रीतिकरः शशीव कृष्णस्य पक्षस्य चतुर्दशाहे ॥ १३ सा वर्तमाना पतिता पृथिव्या- मुत्थाय दीना पुनरेव चैषा । कर्णस्य वक्त्रं परिजिघ्रमाणा रोरूयते पुत्रवधाभितप्ता ॥ १४
--	---

॥ इति श्रीमन्महाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

गान्धार्या कृष्णं प्रति बाह्लिकादीनां तथा तत्स्त्रीणां च प्रदर्शनम् ॥ १ ॥

गान्धार्युवाच । आवन्त्यं भीमसेनेन भक्षयन्ति निपातितम् । गृध्रगोमायवः शूरं दूरबन्धुमबन्धुवत् ॥ १ तं पश्य कदनं कृत्वा शूराणां मधुसूदन । शयानं वीरशयने रुधिराणामसमुक्षितम् ॥ २ तं सृगालाश्च कङ्काश्च क्रव्यादाश्च पृथग्विधाः ।	तेन तेन विकर्षन्ति पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ ३ शयानं वीरशयने शूरमाक्रन्दकारिणम् । आवन्त्यमभितो नार्यो रुदत्यः पर्युपासते ॥ ४ प्रातिपेयं महेष्वासं हतं भीमेन बाह्लिकम् । प्रसुप्तमिव शार्दूलं पश्य कृष्णमनखिनम् ॥ ५ अतीव मुखवर्णोऽस्य निहतस्यापि शोभते ।
--	--

कलावशेषो हि इति क. पाठः ॥ १३ ॥ रोरूयते दुःखचयाभि-

तप्ता इति क. ट. पाठः ॥ १४ ॥ एकविंशतितमोऽध्यायः २१

सोमस्येवाभिपूर्णस्य पौर्णमास्यां समुद्यतः ॥ ६
 पुत्रशोकाभितप्तेन प्रतिज्ञां चाभिरक्षता ।
 पाकशासनिना सङ्क्षेपे वार्धक्षत्रिर्निपातितः ॥ ७
 एकादशचमूर्धित्वा रक्ष्यमाणं महात्मभिः ।
 सत्यं चिकीर्षता पश्य हतमेनं जयद्रथम् ॥ ८
 सिन्धुसौवीरभर्तारं दर्पपूर्णं मनस्विनम् ।
 भक्षयन्ति शिवा गृध्रा जनार्दन जयद्रथम् ॥ ९
 संरक्ष्यमाणं भार्याभिरनुरक्ताभिरच्युत ।
 भीषयन्त्यो विकर्षन्ति गहनं निम्नमन्तिकात् ॥ १०
 तमेताः पर्युपासन्ते वीक्षमाणा महाभुजम् ।
 सिन्धुसौवीरकाम्भोजगान्धारयवनस्त्रियः ॥ ११
 यदा कृष्णामुपादाय प्राद्रवत्केकयैः सह ।
 तदैव बध्यः पाण्डूनां जनार्दन जयद्रथः ॥ १२

दुःशलां मानयन्निस्तु तदा मुक्तो जयद्रथः ।
 कथमद्य न तां कृष्ण मानयन्ति स्त ते पुनः ॥ १३
 सैन्धवं मे सुता बाला प्रस्वलन्तीव दुःखिता ।
 प्रमापयन्ती चात्मानमाक्रोशन्तीव पाण्डवान् ॥ १४
 किन्तु दुःखतरं कृष्ण परं मम भविष्यति ।
 यत्सुता विधवा बाला स्नुषाश्च निहतेश्वराः ॥ १५
 हाहा धिगदुःशलां पश्य वीतशोकमयामिव ।
 भर्तुः शिर अपश्यन्तीं धावमानामितस्ततः ॥ १६
 वारयामास यः सर्वान्पाण्डवान्पुत्रगृहिनः ।
 स हत्वा विपुलाः सेनाः स्वयं मृत्युवशं गतः ॥ १७
 तं मत्तमिव मातङ्गं वीरं परमदुर्जयम् ।
 परिवार्य रुदन्त्येताः स्त्रियश्चन्द्रोपमाननाः ॥ १८

॥ इति श्रीमन्महाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

कृष्णं प्रति गान्धार्या भीष्मद्रोणादिगुणानुवर्णनपूर्वकं तत्तच्छरीराणां विलपन्तीनां तत्तच्छीनां च प्रदर्शनम् ॥ १ ॥

गान्धार्युवाच ।
 एष शल्यो हतः शेते साक्षान्नकुलमातुलः ।
 धर्मज्ञेन हतस्तात धर्मराजेन संयुगे ॥ १
 यस्त्वया स्पर्धते नित्यं सर्वत्र पुरुषर्षभ ।
 स एष निहतः शेते मद्रराजो महाबलः ॥ २
 'जयद्रथे यदि ब्रूयुरपरोधं कथंचन ।
 मद्रपुत्रे कथं ब्रूयुरपराधं विवक्ष्वः ॥'
 येन संगृह्यता तात रथमाधिरथेर्युधि ।
 जयार्थं पाण्डुपुत्राणां तदा तेजोवधः कृतः ॥ ४
 अहो धिक्पश्य शल्यस्य पूर्णचन्द्रसुदर्शनम् ।
 मुखं पद्मपलाशाक्षं काकैरादष्टमव्रणम् ॥ ५
 एषा चामीकराभस्य तप्तकाञ्चनसप्रभा ।
 आस्याद्विनिःसृता जिह्वा भक्ष्यते कृष्ण पक्षिभिः ॥ ६
 युधिष्ठिरेण निहतं शल्यं समितिशोभनम् ।
 रुदन्त्यः पर्युपासन्ते मद्रराजं कुलाङ्गनाः ॥ ७
 एताः समुक्ष्मवसना मद्रराजं नरर्षभम् ।
 क्रोशन्त्योऽथ समासाद्य क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभम् ॥ ८

शल्यं निपतितं नार्यः परिवार्याभितः स्थिताः ।
 वासिता गृष्टयः पङ्के परिमग्नमिवर्षभम् ॥ ९
 शल्यं शरणदं शूरं पश्येमं वृष्णिनन्दन ।
 शयानं वीरशयने शरैर्विशकलीकृतम् ॥ १०
 एष शैलालयो राजा भगदत्तः प्रतापवान् ।
 गजाङ्कुशधरः श्रीमाञ्छेते भुवि निपातितः ॥ ११
 यस्य रुक्ममयी माला शिरस्येषा विराजते ।
 श्वापदैर्भक्ष्यमाणस्य शोभयन्तीव मूर्धजान् ॥ १२
 एतेन किल पार्थस्य युद्धमासीत्सुदारुणम् ।
 रोमहर्षणमत्युग्रं शक्रस्य त्वहिना यथा ॥ १३
 योधयित्वा माहाबाहुरेप पार्थं धनञ्जयम् ।
 संशयं गमयित्वा च कुन्तीपुत्रेण पातितः ॥ १४
 यस्य नास्ति समो लोके शौर्ये वीर्ये च कश्चन ।
 स एष निहतः शेते भीष्मो भीष्मकृदाहवे ॥ १५
 पश्य शान्तनवं कृष्ण शयानं सूर्यवर्चसम् ।
 युगान्त इव कालेन पातितं सूर्यमम्बरात् ॥ १६
 एष तस्मा रणे शत्रून्शस्त्रतापेन वीर्यवान् ।

वार्धक्षत्रिर्जयद्रथः ॥ ७ ॥ द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

परिमग्नमिव द्विपमिति श. पाठः ॥ ९ ॥ अहिना वृत्रा-

सुरेण ॥ १३ ॥ भीष्मकृत् भयंकरकर्मकृत् ॥ १५ ॥

नरसूर्योऽस्तमभ्येति सूर्योऽस्तमिव केशव ॥ १७
 शरतलपगतं भीष्ममूर्ध्वरेतसमच्युतम् ।
 शयानं वीरशयने पश्य शूरनिषेविते ॥ १८
 कर्णिनालीकनाराचैरास्तीर्य शयनोत्तमम् ।
 आविश्य शेते भगवान्स्कन्दः शरवणं यथा ॥ १९
 अतूलपूर्णं गाङ्गेयस्त्रिभिर्बाणैः समन्वितम् ।
 उपधायोपधानाग्र्यं दत्तं गाण्डीवधन्वना ॥ २०
 पालयानः पितुः शास्त्रमूर्ध्वरेता महायशः ।
 एष शान्तनवः शेते माधवाप्रतिमो युधि ॥ २१
 धर्मात्मा तात सर्वज्ञः पारावर्येण निर्णये ।
 अमर्त्य इव मर्त्यः सन्नेष प्राणानधारयत् ॥ २२
 नास्ति युद्धे कृती कश्चिन्न विद्वान्न पराक्रमी ।
 यत्र शान्तनवो भीष्मः शेतेऽद्य निहतः परैः ॥ २३
 स्वयमेतेन शूरेण पृच्छ्यमानेन पाण्डवैः ।
 धर्मज्ञेनाहवे मृत्युरादिष्टः सत्यवादिना ॥ २४
 प्रनष्टः कुरुवंशश्च पुनर्येन समुद्धतः ।
 स गतः कुरुभिः सार्धं महाबुद्धिः पराभवम् ॥ २५
 धर्मेण कुरवः केन परिद्रक्ष्यन्ति माधव ।
 हते देवव्रते भीष्मे देवकल्पे नरर्षभे ॥ २६
 अर्जुनस्य विनेतारमाचार्यं सात्यकेस्तथा ।
 तं पश्य पतितं द्रोणं कुरूणां गुरुमुत्तमम् ॥ २७
 अस्त्रं चतुर्विधं वेदं यथैव त्रिदशेश्वरः ।
 भार्गवो वा महावीर्यस्तथा द्रोणोऽपि माधव ॥ २८
 यस्य प्रसादाद्वीभत्सुः पाण्डवः कर्म दुष्करम् ।
 चकार स हतः शेते नैनमस्त्राण्यपालयन् ॥ २९
 यं पुरोधाय कुरव आह्वयन्ति स्म पाण्डवान् ।
 सोऽयं शस्त्रभृतां श्रेष्ठो द्रोणः शस्त्रपृथक्कृतः ॥ ३०

यस्य निर्दहतः सेनां गतिरग्रेरिवाभवत् ।
 स भूमौ निहतः शेते शान्ताचिरिव पावकः ॥ ३१
 धनुर्मुष्टिरशीर्णश्च हस्तावापश्च माधव ।
 द्रोणस्य निहतस्यापि दृश्यते जीवतो यथा ॥ ३२
 वेदा यस्माच्च चत्वारः सर्वाण्यस्त्राणि केशव ।
 अनपेतानि वै शूराद्यथैवादाँ प्रजापतेः ॥ ३३
 चन्दनार्हाविमौ तस्य वन्दिभिर्वन्दिताँ शुभौ ।
 गोमायवो विकर्षन्ति पादौ शिष्यशताचितौ ॥ ३४
 द्रोणं द्रुपदपुत्रेण निहतं मधुसूदन ।
 कृपी कृपणमन्वास्ते दुःखोपहतचेतना ॥ ३५
 तां पश्य रुदतीमार्तीं मुक्तकेशीमधोमुखीम् ।
 हतं पतिमुपासन्तीं द्रोणं शस्त्रभृतां वरम् ॥ ३६
 बाणैर्भिन्नतनुत्राणं धृष्टद्युम्नेन केशव ।
 उपास्ते वै मृधे द्रोणं जटिला ब्रह्मचारिणी ॥ ३७
 प्रेतकृत्ये च यतते कृपी कृपणमातुरा ।
 हतस्य समरे भर्तुः सुकुमारी यशस्विनी ॥ ३८
 अग्नीनाधाय विधिवच्चितां प्रज्वालय सर्वतः ।
 द्रोणमाधाय गायन्ति त्रीणि सामानि सामगाः ॥ ३९
 कुर्वन्ति च चितामेते जटिला ब्रह्मचारिणः ।
 धनुर्भिः शक्तिभिश्चैव रथनीडैश्च माधव ॥ ४०
 शरैश्च विविधैरन्यैर्धक्ष्यन्ते भूरितेजसम् ।
 त एते द्रोणमादाय गायन्ति च रुदन्ति च ॥ ४१
 सामभिस्त्रिभिरन्तर्धैरनुशंसन्ति चापरे ।
 अग्रावग्निं समाधाय द्रोणं हुत्वा हुताशने ॥ ४२
 गच्छन्त्यभिमुखा गङ्गां द्रोणशिष्या द्विजातयः ।
 अपसव्यां चितिं कृत्वा पुरस्कृत्य कृपीं तथा ॥ ४३

॥ इति श्रीमन्महाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

कृष्णं प्रति गान्धार्या भूरिश्रवः प्रभृतिशरीराणां तत्तच्छ्रीणां च प्रदर्शनम् ॥ १ ॥

गान्धार्युवाच ।

सोमदत्तसुतं पश्य युयुधानेन पातितम् ।

शास्त्रं आज्ञाम् ॥ २१ ॥ निर्णये पारावर्येण । परावरौ परलो-
 केहलोकौ तद्विषयेण ज्ञानेन । तत्त्वज्ञानबलेन प्राणानधारयदि-
 त्यर्थः । पारंपर्येऽथ निर्णय इति छ. पाठः । पाराशर्यस्य निर्णये

वितुद्यमानं विहगैर्वहुभिर्माधवान्तिके ॥ १

पुत्रशोकाभिसंतप्तः सोमदत्तो जनार्दन ।

इति क. ट. पाठः ॥ २२ ॥ धर्मेषु कुरवः कं नु परिप्रक्ष्यन्ति
 माधव । गते देवव्रते स्वर्गे देवकल्पे नरर्षभे इति झ. पाठः ॥ २६ ॥
 शिष्यशराचिताविति क. पाठः ॥ ३४ ॥ त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

युयुधानं महेष्वासं गर्हयन्निव दृश्यते ॥ २
 असौ हि भूरिश्रवसो माता शोकपरिप्लुता ।
 आश्वासयति भर्तारं सोमदत्तमनिन्दिता ॥ ३
 दिष्ट्या नैनं महाराज दारुणं भरतक्षयम् ।
 कुरुसंकन्दनं धोरं युगान्तमनुपश्यसि ॥ ४
 दिष्ट्या यूपध्वजं पुत्रं वीरं भूरिसहस्रदम् ।
 अनेकक्रतुयज्वानं निहतं नानुपश्यसि ॥ ५
 दिष्ट्या स्नुषाणामाक्रन्दे धोरं विलपितं बहु ।
 न शृणोषि महाराज सारसीनामिवार्षणे ॥ ६
 एकवस्त्रास्तु पञ्चैताः प्रकीर्णासितमूर्धजाः ।
 स्नुषास्ते परिधावन्ति हतापत्या हतेश्वराः ॥ ७
 श्वापदैर्भक्ष्यमाणं त्वमहो दिष्ट्या न पश्यसि ।
 छिन्नबाहुं नरव्याघ्रमर्जुनेन निपातितम् ॥ ८
 शलं विनिहतं सङ्क्षेपे भूरिश्रवसमेव च ।
 स्नुषाश्च विविधाः सर्वा दिष्ट्या नाद्येह पश्यसि ॥ ९
 दिष्ट्या तत्काश्चनं छत्रं यूपकेतोर्महात्मनः ।
 विनिकीर्णं रथोपस्थे सोमदत्तेन पश्यसि ॥ १०
 अमूस्तु भूरिश्रवसो भार्याः सात्यकिना हतम् ।
 परिवार्यानुशोचन्ति भर्तारमसितेश्वराः ॥ ११
 एता विलप्य करुणं भर्तृशोकेन कशिताः ।
 पतन्त्यभिमुखा भूमौ कृपणं वत केशव ॥ १२
 वीभत्सुरतिवीभत्सं कर्मेदमकरोत्कथम् ।
 प्रमत्तस्य यदञ्छैत्सीद्बाहुं शूरस्य यज्वनः ॥ १३
 ततः पापतरं कर्म कृतवानपि सात्यकिः ।
 यस्मात्प्रायोपविष्टस्य प्राहार्पात्संशितात्मनः ॥ १४
 एको द्वाभ्यां हतः शेते क्षत्रधर्मेण धार्मिकः ।
 किन्तु वक्ष्यति वै सत्सु गोष्ठीषु च सभासु च ॥ १५
 अपुण्यमयशस्यं च कर्मेदं सात्यकिः स्वयम् ।
 इति यूपध्वजस्यैताः स्त्रियः क्रोशन्ति माधव ॥ १६

भार्या यूपध्वजस्यैताः करसंमितमध्यमा ।
 कृत्वोत्सङ्गे भुजं भर्तुः कृपणं परिदेवति ॥ १७
 अयं स हन्ता शूराणां मित्राणामभयप्रदः ।
 प्रदाता गोसहस्राणां क्षत्रियान्तकरः करः ॥ १८
 अयं स रशनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः ।
 नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविसंसनः करः ॥ १९
 वासुदेवस्य सान्निध्ये पार्थेनाक्रिष्टकर्मणा ।
 युध्यतः समरेऽन्येन प्रमत्तस्य निपातितः ॥ २०
 किन्तु वक्ष्यसि संसत्सु कथासु च जनार्दन ।
 अर्जुनस्य महत्कर्म स्वयं वा स किरीटभृत् ॥ २१
 इत्येवं गर्हयित्वैषा तूष्णीमास्ते वराङ्गना ।
 तामेतामनुशोचन्ति सपत्न्यः स्वामिव स्नुषाम् ॥ २२
 गान्धारराजः शकुनिर्वलवान्सत्यविक्रमः ।
 निहतः सहदेवेन भागिनेयेन मातुलः ॥ २३
 यः पुरा हेमदण्डाभ्यां व्यजनाभ्यां स वीज्यते ।
 स एष पक्षिभिः पक्षैः शयान उपवीज्यते ॥ २४
 यः स्वरूपाणि कुरुते शतशोऽथ सहस्रशः ।
 तस्य मायाविनो माया दग्धाः पाण्डवतेजसा ॥ २५
 मायया निरुतिप्रज्ञो जितवान्यो युधिष्ठिरम् ।
 सभायां विपुलं राज्यं स जहौ जीवितं कथम् ॥ २६
 शकुन्ताः शकुनिं कृष्ण समन्तात्पर्युपासते ।
 कितवं मम पुत्राणां विनाशायोपशिक्षितम् ॥ २७
 एतेनैतन्महर्षेण प्रसक्तं पाण्डवैः सह ।
 वधाय मम पुत्राणामात्मनः सगणस्य च ॥ २८
 यथैव मम पुत्राणां लोकाः शस्त्रजिताः प्रभो ।
 एवमस्यापि दुर्बुद्धेलोकाः शस्त्रेण वै जिताः ॥ २९
 कथं च नायं तत्रापि पुत्रान्मे भ्रातृभिः सह ।
 विरोधयेद्भुजप्रज्ञाननृजुर्मधुसूदन ॥ ३०

॥ इति श्रीमन्महाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविद्यापर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

कृष्णप्रति गान्धार्या कुरुपाण्डवसंक्षयस्य कृष्णोपेक्षणहेतुकत्वकथनपूर्वकं सर्वबन्धुसंक्षयाय शापदानम् ॥ १ ॥

गान्धार्युवाच ।

काम्भोजं पश्य दुर्धर्षं काम्भोजास्तरणोचितम् ।
शयानमृषभस्कन्धं हतं पांसुषु माधव ॥ १
अस्य क्षतजसंदिग्धौ बाहू चन्दनरूपितौ ।
अवेक्ष्य कृपणं भार्या विलपत्यतिदुःखिता ॥ २
इमौ तौ परिघप्रख्यौ बाहू चन्दनरूपितौ ।
ययोर्विवरमापन्नां न रतिर्मा पुराऽजहात् ॥ ३
कां गतिं तु गमिष्यामि त्वया हीना जनेश्वर ।
द्रवन्धुरनाथा च वेपन्ती मधुरस्ररा ॥ ४
आतपे क्लाम्यमानानां विविधानामिव स्रजाम् ।
क्लान्तानामपि नारीणां जहाति श्रीर्न वै तनूः ॥ ५
शयानमभितः शूरं कालिङ्गं मधुसूदन ।
पश्य दीप्ताङ्गदयुतं प्रतिमानं धनुष्मताम् ॥ ६
मागधानामधिपतिं जयत्सेनं जनार्दन ।
परिवार्य प्ररुदिता मागध्यः पश्य योषितः ॥ ७
हरिणायतनेत्राणां सुस्वराणां जनार्दन ।
मनःश्रुतिहरो नादो मनो मोहयतीव मे ॥ ८
प्रकीर्णवस्त्राभरणा रुदत्यः शोककशिताः ।
स्वास्तीर्णशयनोपेता मागध्यः शेरते श्रुवि ॥ ९
कोसलानामधिपतिं राजपुत्रं बृहद्रथम् ।
भर्तारं परिवार्येताः पृथक्प्ररुदिताः स्त्रियः ॥ १०
अस्य गात्रगतान्वाणान्कार्ष्णिवाहुबलेरितान् ।
उद्धरन्त्यसुखाविष्टा मूर्च्छमानाः पुनः पुनः ॥ ११
आसां सर्वानवद्यानामातपेन परिश्रमात् ।
प्रम्लाननलिनाभानि भान्ति वक्त्राणि माधव ॥ १२
द्रोणेन निहताः शूरा शेरते रुचिराङ्गदाः ।
धृष्टद्युम्नसुताः सर्वे शिशवो हेममालिनः ॥ १३
रथाग्र्यगारं चापाचिं शरशक्तिगदेन्धनम् ।
द्रोणमासाद्य निर्दग्धाः शलभा इव पावकम् ॥ १४
तथैव निहताः शूराः शेरते रुचिराङ्गदाः ।
द्रोणेनाभिमुखाः सङ्ख्ये आतरः पञ्च केकयाः ॥ १५

तप्तकाञ्चनवर्माणस्तालध्वजरथव्रजाः ।
भासयन्ति महीं भासा ज्वलिता इव पावकाः ॥ १६
द्रोणेन द्रुपदं सङ्ख्ये पश्य माधव पातितम् ।
महाद्विपभिवारण्ये सिंहेन महता हतम् ॥ १७
पाञ्चालराज्ञो विमलं पुण्डरीकाक्ष पाण्डुरम् ।
आतपत्रं समाभाति शरदीव निशाकरः ॥ १८
एतास्तु द्रुपदं वृद्धं सुषा भार्याश्च दुःखिताः ।
दग्ध्वा गच्छन्ति पाञ्चालराजानमपसन्वितः ॥ १९
धृष्टकेतुं महात्मानं चेदिपुङ्गवमङ्गनाः ।
द्रोणेन निहतं शूरं हरन्ति हृतचेतसः ॥ २०
द्रोणास्त्रमभिहृत्यैष विमर्दे मधुसूदन ।
महेष्वासो हतः शेते वज्राहत इव द्रुमः ॥ २१
एष चेदिपतिः शूरो धृष्टकेतुर्महारथः ।
शेते विनिहतः सङ्ख्ये हत्वा शत्रुसहस्रशः ॥ २२
वितुद्यमानं विहगैस्तं भार्याः पर्युपाश्रिताः ।
चेदिराजं हृषीकेश हतं सबलबान्धवम् ॥ २३
दाशार्हपुत्रजं वीरं शयानं सत्यविक्रमम् ।
आरोप्याङ्के रुदन्त्येताश्चेदिराज वराङ्गनाः ॥ २४
अस्य पुत्रं हृषीकेश सुवक्त्रं चारुकुण्डलम् ।
द्रोणेन समरे पश्य निकृत्तं बहुधा शूरैः ॥ २५
पितरं नूनमाजिस्थं युध्यमानं परैः सह ।
नाजहात्पितरं वीरमद्यापि मधुसूदन ॥ २६
एवं ममापि पुत्रस्य पुत्रः पितरमन्वगात् ।
दुर्योधनं महाबाहो लक्ष्मणः परवीरहा ॥ २७
बिन्दानुबिन्दावावन्त्यौ पतितौ पश्य माधव ।
हिमान्ते पुष्पितौ शालौ मरुता गलिताविव ॥ २८
काञ्चनाङ्गदवर्माणौ बाणखड्गधनुर्धरौ ।
ऋषभप्रतिरूपाक्षौ शयानौ विमलस्रजौ ॥ २९
अवध्याः पाण्डवाः कृष्ण सर्व एव त्वया सह ।
ये मुक्ता द्रोणभीष्माभ्यां कर्णाद्वैकर्तनात्कृपात् ३०
दुर्योधनाद्रोणसुतात्सैन्धवाच्च जयद्रथात् ।

काम्भोजास्तरणं कम्बलवशेषः ॥ १ ॥ बाहू शुभतलाङ्गुली
इति श्र. पाठः ॥ ३ ॥ दीप्ताङ्गदयुगप्रतिभद्रमहाभुजमिति श्र.

पाठः ॥ ६ ॥ दाशार्हपुत्रजसिलत्र पुंशमपि पुत्रशब्दः ॥ २४ ॥
पितरमिति पितृपदस्यावृत्तिः शोकाकुलत्वान्न दोषाय ॥ २६ ॥

सोमदत्ताद्रिकर्णाच्च शूराच्च कृतवर्मणः ॥ ३१
 ये हन्युः शस्त्रवेगेन देवानपि नरर्षभाः ।
 त इमे निहताः सङ्क्षेपस्य कालस्य पर्ययम् ॥ ३२
 नातिभारोऽस्ति दैवस्य ध्रुवं माधव कश्चन ।
 यदिमे निहताः शूराः क्षत्रियैः क्षत्रियर्षभाः ।
 'शूराश्च कृतविद्याश्च मम पुत्रा मनस्विनः ॥' ३३
 तदैव निहताः कृष्ण मम पुत्रास्तरस्विनः ।
 यदैवाकृतकामस्त्वमुपप्लव्य गतः पुनः ॥ ३४
 शन्तनोश्चैव पुत्रेण प्राज्ञेन विदुरेण च ।
 तदैवोक्तास्मि मा स्नेहं कुरुष्व्वात्मसुतेष्विति ॥ ३५
 तयोर्हि दर्शनं नैतन्मिथ्या भवितुमर्हति ।
 अचिरेणैव मे पुत्रा भस्मीभूता जनार्दन ॥ ३६
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्युक्त्वा न्यपतद्भूमौ गान्धारी शोकमूर्च्छिता ।
 दुःखोपहतविज्ञाना धैर्यमुत्सृज्य भारत ॥ ३७
 ततः कोपपरीताङ्गी पुत्रशोकपरिप्लुता ।
 जगाद शौरिं दोषेण गान्धारी व्यथितेन्द्रिया ॥ ३८
 गान्धार्युवाच ।
 पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च क्रुद्धाः कृष्ण परस्परम् ।
 उपेक्षिता विनश्यन्तस्त्वया कस्माज्जनार्दन ॥ ३९
 शक्तेन बहुभृत्येन विपुले तिष्ठता बले ।
 उभयत्र समर्थेन श्रुतवाक्येन चैव ह ॥ ४०

॥ इति श्रीमन्महाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

समाप्तं च स्त्रीविलापपर्व ॥ २ ॥

(अथ श्राद्धपर्व ॥ ३ ॥)

षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

शोकाद्भुवि पतिताया गान्धारीः कृष्णेनाश्वासनम् ॥ १ ॥ युधिष्ठिराज्ञया विदुरसंजयादिभिर्मृतानां दाहक्रियाकरणम् ॥ २ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गान्धारि मा च शोके मनः कृथाः ।
 तवैव ह्यपराधेन कुरवो निधनं गताः ॥ १
 यत्त्वं पुत्रं दुरात्मानमीर्षुमत्यन्तमानिनम् ।

तयोर्मीष्मविदुरयोः दर्शनं अनागतावेक्षणम् ॥ ३६ ॥ जगाद
 शौरिं रोपणेति ट. पाठः ॥ ३८ ॥ अभ्युत्सयत्रीपङ्कसवन
 ॥ ४७ ॥ चीर्णं चरति मदनुष्ठितमेवानुतिष्ठति । स्वतपोनाशार्थ-

इच्छतोपेक्षितो नाशः कुरूणां मधुसूदन ।
 यस्मात्त्वया महाबाहो फलं तस्मादवामुहि ॥ ४१
 पतिशुश्रूषया यन्मे तपः किञ्चिदुपाजितम् ।
 तेन त्वां दुरवापेन शपे चक्रगदाधरम् ॥ ४२
 यस्मात्परस्परं भ्रन्तो ज्ञातयः कुरुपाण्डवाः ।
 उपेक्षितास्ते गोविन्द तस्माज्ज्ञातीन्वधिष्यसि ॥ ४३
 त्वमप्युपस्थिते वर्षे पदत्रिंशे मधुसूदन ।
 हतज्ञातिर्हतामात्यो हतपुत्रो वनेचरः ॥ ४४
 अनाथवदविज्ञातो लोकेष्वनभिलक्षितः ।
 कुत्सितेनाभ्युपायेन निधनं समवाप्स्यसि ॥ ४५
 तवाप्येवं हतसुता निहतज्ञातिवान्धवाः ।
 स्त्रियः परिपतिष्यन्ति यथैता भरतस्त्रियः ॥ ४६
 वैशंपायन उवाच ।
 तच्छ्रुत्वा वचनं धीरं वासुदेवो महामनाः ।
 उवाच देवीं गान्धारीमीपदभ्युत्सयन्निव ॥ ४७
 जानेऽहमेतदप्येवं चीर्णं चरसि क्षत्रिये ।
 दैवादेव विनश्यन्ति वृष्णयो नात्र संशयः ॥ ४८
 संहर्ता वृष्णिचक्रस्य नान्यो मद्विद्यते शुभे ।
 अवध्यास्ते नरैरन्यैरपि वा देवदानवैः ॥ ४९
 परस्परकृतं नाशं यतः प्राप्स्यन्ति यादवाः ।
 इत्युक्तवति दाशार्हे पाण्डवास्त्रस्तचेतसः ।
 बभूवुर्भृशसंविधा निराशाश्चापि जीविते ॥ ५०

दुर्योधनं पुरस्कृत्य दुष्कृतं साधु मन्यसे ॥ २
 निष्ठुरं वैरपुरुषं वृद्धानां शासनातिगम् ।
 कथमात्मकृतं दोषं मय्याधातुमिहेच्छसि ॥ ३
 मृतं वा यदि वा नष्टं योऽस्तीतमनुशोचति ।

मिति भावः ॥ ४८ ॥ पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

दुष्कृतं दुराचरितं स्वकीयम् ॥ २ ॥ वैरप्रियं पुरुषं वैरपुरु-
 पम् ॥ ३ ॥

दुःखेन लभते दुःखं द्रावणार्थं प्रपद्यते ॥ ४
 तपोर्थीयं ब्राह्मणी धत्त गर्भं
 गौर्वोढारं धावितारं तुरङ्गी ।
 शूद्रा दासं पशुपालं च वैश्या
 वधार्थीयं त्वद्विधा राजपुत्री ॥ ५
 वैशंपायन उवाच ।
 तच्छ्रुत्वा वासुदेवस्य पुनरुक्तं वचोऽप्रियम् ।
 तूष्णीं बभूव गान्धारी शोकव्याकुललोचना ॥ ६
 धृतराष्ट्रस्तु राजर्षिर्निगृह्याबुद्धिजं तमः ।
 पर्यपृच्छत धर्मज्ञो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ ७
 जीवतां परिमाणज्ञः सैन्यानामसि पाण्डव ।
 हतानां यदि जानीषे परिमाणं वदस्व मे ॥ ८
 युधिष्ठिर उवाच ।
 दशायुतसहस्राणि सहस्राणि च विंशतिः ।
 कोट्यः षष्टिश्च पदं चैव ह्यस्मिन् राजन्मृधे हताः ॥ ९
 आलक्षणां च वीराणां सहस्राणि चतुर्दश ।
 दश चान्यानि राजेन्द्र शतं षष्टिश्च भारत ॥ १०
 धृतराष्ट्र उवाच ।
 युधिष्ठिरगतिं कां ते गताः पुरुषसत्तम ।
 आचक्ष्व मे महाबाहो सर्वज्ञो ह्यसि मे मतः ॥ ११
 युधिष्ठिर उवाच ।
 यैर्हृतानि शरीराणि हृष्टैः परमसंयुगे ।
 देवराजसमाँल्लोकान्गतास्ते सत्यविक्रमाः ॥ १२
 ये त्वहृष्टेन मनसा मर्तव्यमिति भारत ।
 युध्यमाना हताः सङ्क्षेपे गन्धर्वैः सह संगताः ॥ १३
 ये च संग्रामभूमिष्ठा याचमानाः पराञ्जुखाः ।
 शस्त्रेण निधनं प्राप्ता गतास्ते गुह्यकान्प्रति ॥ १४
 पात्यमानाः परैर्ये तु ह्रीयमाना निरायुधाः ।
 ह्रीनिषेवा महात्मानः परानभिमुखा रणे ॥ १५
 छिद्यमानाः शितैः शस्त्रैः क्षत्रधर्मपरायणाः ।
 हतास्ते ब्रह्मसदनं गता वीराः सुवर्चसः ॥ १६
 ये त्वत्र निहता राजन्तरायोधनं प्रति ।
 यथाकथंचित्पुरुषास्ते गता ह्युत्तरां गतिम् ॥ १७

द्वौ पूर्वापरदुःखद्वयलक्षौ ॥ ४ ॥ तपोरूपायाथीय उत्पन्नं तपो-
 र्थीयम् । त्वद्विधा वधार्थीयमेव गर्भं धत्ते । अन्ये तु जयार्थीयं
 कीर्त्यावर्थायमपीति भावः । तपोर्थिनं, वधार्थिनं इति क. पाठः

धृतराष्ट्र उवाच ।
 केन ज्ञानवलेनैवं पुत्र पश्यसि सिद्धवत् ।
 तन्मे वद महाबाहो श्रोतव्यं यदि वै मया ॥ १८
 युधिष्ठिर उवाच ।
 निदेशाद्भवतः पूर्वं वने विचरता मया ।
 तीर्थयात्राप्रसङ्गेन संप्राप्तोऽयमनुग्रहः ॥ १९
 देवर्षिर्लोमशो दृष्टस्ततः प्राप्तोऽस्म्यनुस्मृतिम् ।
 दिव्यं चक्षुरपि प्राप्तं ज्ञानयोगेन वै पुरा ॥ २०
 धृतराष्ट्र उवाच ।
 ये त्वनाथा जनास्तात नाथवन्तश्च पाण्डव ।
 कञ्चित्तेषां शरीराणि धक्ष्यन्ति विधिपूर्वकम् ॥ २१
 युधिष्ठिर उवाच ।
 न येषां शान्तिकर्तारो न च येऽत्राहिताग्रयः ।
 वयं च तेषां कुर्यामो बहुत्वात्तात कर्मणाम् ॥ २२
 यान्सुपर्णाश्च गृध्राश्च विकर्षन्ति ततस्ततः ।
 तेषां संकर्षणा लोका भविष्यन्ति न संशयः ॥ २३
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्त्वा महाराज कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 आदिदेश सुधर्माणं धौम्यं सृतं च सञ्जयम् ॥ २४
 विदुरं च महाबुद्धिं युयुत्सुं चैव कौरवम् ।
 इन्द्रसेनमुखान्मृत्यान्मृतांश्चैव सहस्रशः ॥ २५
 भवन्तः कारयन्त्वेषां प्रेतकार्याण्यशेषतः ।
 यथा नाथवतां किञ्चिच्छरीरं न विनश्यति ॥ २६
 शासनाद्धर्मराजस्य क्षत्ता सृतश्च सञ्जयः ।
 सुधर्मा धौम्यसहित इन्द्रसेनादयस्तथा ॥ २७
 चन्दनागुरुकाष्ठानि तथा कालीयकान्युत ।
 घृतं तैलं च गन्धांश्च क्षौमाणि वसनानि च ॥ २८
 समाहृत्य महार्हाणि दारुणां चैव संचयान् ।
 रथांश्च मृदितास्तत्र नानाप्रहरणानि च ॥ २९
 चिताः कृत्वा प्रयत्नेन यथामुख्यान्नराधिपान् ।
 दाहयामासुरव्यग्राः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ ३०
 दुर्योधनं च राजानं भ्रातृश्चास्य महारथान् ।
 शल्यं शलं च राजानं भूरिश्रवसमेव च ॥ ३१

॥ ५ ॥ ते गतास्तृतरान्कुरुनिति छ. पाठः । ते गतास्तृतामां
 गतिमिति ट. पाठः । ते गता ह्यधमां गतिमिति क. पाठः
 ॥ १७ ॥ सुधर्माणं दुर्योधनपुरोहितम् ॥ २४ ॥

जयद्रथं च राजानमभिमन्युं च भारत ।
 दौःशासनिं लक्ष्मणं च धृष्टकेतुं च पार्थिवम् ॥ ३२
 बृहद्वलं सोमदत्तं सृञ्जयं च महारथम् ।
 राजानं क्षेमधन्वानं विराटद्रुपदौ तथा ॥ ३३
 शिखण्डिनं च पाश्चात्यं धृष्टद्युम्नं च पार्थिवम् ।
 युधामन्युं च विक्रान्तमुत्तमौजसमेव च ॥ ३४
 कौसल्यं द्रौपदेयांश्च शकुनिं चापि सौवलम् ।
 अचलं वृषकं चैव भगदत्तं च पार्थिवम् ॥ ३५
 कर्णं वैकर्तनं चैव सहपुत्रमभरणम् ।
 केकयांश्च महेष्वासांस्त्रिगर्तांश्च महारथान् ॥ ३६
 घटोत्कचं राक्षसेन्द्रं वक्रातरमेव च ।
 अलम्बुसं राक्षसेन्द्रं जलसन्धं च पार्थिवम् ॥ ३७
 एतांश्चान्यांश्च सुबहून्पार्थिवांश्च सहस्रशः ।

धृतधाराहुतैर्दामैः पावकैः समदाहयन् ॥ ३८
 पितृमेधाश्च केषांचित्पावर्तन्त महात्मनाम् ।
 सामभिश्चाप्यगायन्त तेऽन्वशासत चापरैः ॥ ३९
 साम्नामृचां च नादेन स्त्रीणां च रुदितस्वनैः ।
 कश्मलं सर्वभूतानां निशायां समपद्यत ॥ ४०
 हुताश्च तत्प्रदीप्ताश्च दीप्यमानाश्च पावकाः ।
 नभसीवान्वदश्यन्त ग्रहास्तन्वभ्रसंवृताः ॥ ४१
 ये चाप्यनाथास्तत्रासन्नानादेशसमागताः ।
 तांश्च सर्वान्समानीय राशीकृत्वा सहस्रशः ॥ ४२
 चित्वा दारुभिरव्यग्रैः प्रभूतैः स्नेहपाचितैः ।
 दाहयामास तान्सर्वान्विदुरो राजशासनात् ॥ ४३
 कारयित्वा क्रियास्तेषां कुरुराजो युधिष्ठिरः ।
 धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य गङ्गामभिमुखोऽगमत् ॥ ४४

॥ इति श्रीमन्महाभारते स्त्रीपर्वणि श्राद्धपर्वणि षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

मृतानामुदकदानाय धृतराष्ट्रयुधिष्ठिरादिभिर्गङ्गातीरगमनम् ॥ १ ॥ उदकदानारम्भे कुन्त्या युधिष्ठिरं प्रति कर्णस्य स्वपुत्रत्वकथनपूर्वकं तस्मा उदकदानचोदना ॥ २ ॥ धृतराष्ट्रयुधिष्ठिरादिभिर्वन्धुभ्यो जलदानम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ते समासाद्य गङ्गां तु शिवां पुण्यजलान्विताम् ।
 ढादिनीं च प्रसन्नां च महारूपां महावनाम् ॥ १
 भूषणान्युत्तरीयाणि वेष्टनान्यवमुच्य च ।
 'कवचानि विचित्राणि गङ्गामवजगाहिरे ॥' २
 ततः पितॄणां भ्रातॄणां पौत्राणां स्वजनस्य च ।
 पुत्राणामार्यकाणां च पत्नीनां च कुरुस्त्रियः ॥ ३
 उदकं चक्रिरे सर्वा रुदन्त्यो भृशदुःखिताः ।
 सुहृदां चापि धर्मज्ञाः प्रचक्रुः सलिलक्रियाम् ॥ ४
 उदके क्रियमाणे तु वीराणां वीरपत्निभिः ।
 सूपतीर्थाऽभवद्गङ्गा भूयो विप्रससार च ॥ ५
 तन्महोदधिसंकाशं निरानन्दमनुत्सवम् ।
 वीरपत्नीभिराकीर्णं गङ्गातीरमशोभत ॥ ६
 ततः कुन्ती महाराज रुदन्ती शोककर्शिता ।
 ब्रीडया मन्दया वाचा पुत्रान्वचनमब्रवीत् ॥ ७

यः स वीरो महेष्वासो रथयूथपयूथपः ।
 अर्जुनेन हतः सङ्क्षेपे वीरलक्षणलक्षितः ॥ ८
 यं सूतपुत्रं मन्यध्वं राधेयमिति पाण्डवाः ।
 यो व्यराजच्चमूमध्ये दिवाकर इव प्रभुः ॥ ९
 प्रत्ययुध्यत वः सर्वान्पुरा यः सपदानुगान् ।
 दुर्योधनवलं सर्वं यः प्रकर्षन्व्यरोचत ॥ १०
 यस्य नास्ति समो वीर्यं पृथिव्यामपि कश्चन ।
 यो वृणीत यद्गः शूरः प्राणैरपि सदा भुवि ॥ ११
 कर्णस्य सत्यसन्धस्य संग्रामेष्वपलायिनः ।
 कुरुध्वमुदकं तस्य भ्रातुरक्रिष्टकर्मणः ॥ १२
 स हि वः पूर्वजो भ्राता भास्करान्मय्यजायत ।
 कुण्डली कवची शूरो दिवाकरसमप्रभः ॥ १३
 श्रुत्वा तु पाण्डवाः सर्वे मातुर्वचनमप्रियम् ।
 कर्णमेवानुशोचन्तो भूयश्चात्यातुरा भवन् ॥ १४

स्नेहपाचितैः स्नेहसंयुक्तैः ॥ ४३ ॥ षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥
 वेष्टनानि उष्णीषकटिबन्धनादीनि ॥ २ ॥ सूपतीर्था शोभन-

जलावतरणमार्गा ॥ ५ ॥ भवन् अभवन् । अडभाव आर्तः
 ॥ १४ ॥

ततः स पुरुषव्याघ्रः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 उवाच मातरं वीरो निःश्वसन्निव पन्नगः ॥ १५
 यः शरोर्मिर्ध्वजावर्तो महाभुजमहाग्रहः ।
 तलशब्दप्रणुदितो महारथमहाहृदः ॥ १६
 यस्येषुपातमासाद्य कोऽन्यस्तिष्ठेद्धनञ्जयात् ।
 कथं पुत्रो भवत्याः स देवगर्भः पुराऽभवत् ।
 'कुण्डली कवची शूरो दिवाकरसमप्रभः ॥ १७
 यस्य बाहुप्रतापेन तापिताः सर्वतो वयम् ।
 तमग्निमिव वस्त्रेण कथं छादितवत्यसि ॥ १८
 यस्य बाहुप्रभावेन वैरमस्मास्वरोचयत् ।
 सुयोधनस्तु तं ज्येष्ठं कथं नोदितवत्यसि ॥ १९
 तथा कर्णं महेष्वासं धार्तराष्ट्रैरुपासितम् ।
 उपासितं यथाऽस्माभिर्बलं गाण्डीवधन्वनः ॥ २०
 भूमिपानां च सर्वेषां बलं बलवतां वरः ।
 नान्यः कुन्तीसुतात्कर्णादगृह्णाद्रथिनो रथी ॥ २१
 स नः प्रथमजो भ्राता सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
 अमृतं तं भवत्यग्रे कथमद्भुतविक्रमम् ॥ २२
 अहो भवत्या मन्त्रस्य गूहनेन वयं हताः ।
 निधनेन हि कर्णस्य पीडितास्तु सबान्धवाः ॥ २३
 अभिमन्योर्विनाशेन द्रौपदेयवधेन च ।

पाञ्चालानां विनाशेन कुरुणां घातनादपि ॥ २४
 ततः शतगुणं दुःखमिदमापतितं महत् ।
 कर्णमेवानुशोचामि दह्याम्यग्राविवाहितः ॥ २५
 नेह स्म किञ्चिदप्राप्यं भवेदपि दिवि स्थितम् ।
 न चेदं वैशसं धोरं कौरवान्तकरं भवेत् ॥ २६
 एवं विलप्य बहुलं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 व्यरुदच्छनकै राजंश्चकारास्योदकं प्रभुः ॥ २७
 ततो विनेदुः सहसा स्त्रियस्ताः खलु सर्वशः ।
 अभितो याः स्थितास्तत्र तस्मिन्नुदककर्मणि ॥ २८
 तत आनाथयामास कर्णस्य सपरिच्छदाः ।
 स्त्रियः कुरूपतिर्धीमान्भ्रातुः प्रेम्णा युधिष्ठिरः ॥ २९
 स ताभिः सह धर्मात्मा प्रेतकृत्यमनन्तरम् ।
 'सर्वं चकार कर्णस्य विधिवद्भूरिदक्षिणम् ॥ ३०
 स राजा धृतराष्ट्रश्च कृत्वा जलमतन्द्रितः ।
 समुत्तार गङ्गाया भार्यया सह भारत ॥' ३१
 [पापेनासौ मया श्रेष्ठो भ्राता ज्ञातिर्निपातितः ।
 अतो मनसि यदुद्वं स्त्रीणां तन्न भविष्यति ॥ ३२
 इत्युक्त्वा स तु गङ्गाया उत्ताराकुलेन्द्रियः ।
 भ्रातृभिः सहितः सर्वैर्गङ्गातीरमुपेयिवान् ॥] ३३

॥ इति श्रीमन्महाभारते शतसाहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्यां स्त्रीपर्वणि श्राद्धपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

समाप्तमिदं श्राद्धपर्व ॥ ३ ॥ स्त्रीपर्व च समाप्तम् ॥ ११ ॥

यत्तपरं शान्तिपर्व भविष्यति तस्यायमाद्यः श्लोकः ।
 वैशंपायन उवाच ।

कृत्वोदकं ते सुहृदां सर्वेषां पाण्डुनन्दनाः ।
 विदुरो धृतराष्ट्रश्च सर्वाश्च भरतस्त्रियः ॥ १

दशममहाविवाहुतिमिति क. पाठः ॥ २५ ॥ कर्णे भ्रातृत्वेन
 ज्ञाते सति तदनुसारिणामस्माकमपि दुर्लभं नाभविष्यन्नापि

कौरवाणां क्षयोऽभविष्यदित्यर्थः । न च मे किञ्चिदप्राप्यमिति
 क. पाठः ॥ २६ ॥ सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

इदं स्त्रीपर्वं कुम्भघोणस्थेन टी. आर्. कृष्णाचार्येण टी. आर्. व्यासाचार्येण च मुंबय्यां
 निर्णयसागरमुद्रायन्त्रे मुद्रापितम् । शकाब्दाः १८२९ सन १९०७.

AFTER THIS
PAGES ARE
BLANK.

SVI

Cat.
N 1712/76

Central Archaeological Library,
NEW DELHI.

9011
Call No. Sa8 Km/Vya/K.V

Author— Krishnaacharya, T.R.
Vyasaacharya, T.R.

Title— Sriiman Mahabha-
ratam.

Borrower No.

Date of Issue

Date of Return

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI.

Please help us to keep the book
clean and moving.